॥ श्री: ॥

श्री करवीर निवासिनी महालक्ष्मी

॥ श्री: ॥

श्री चण्डिकोपास्तिदीपिकाग्रन्थ:

(श्रीसप्तशतीटीकासहित:)

श्री चण्डिकोपास्तिदीपिकाग्रन्थः

ब्रह्मीभूत श्रीमज्जगद्गुरु शं
श्री विद्यानृसिंहभारती स्वामी
(आत्मारामशास्त्री पित्रे)

कव्हर छपाई : नवरंग ऑफसेट, कोल्हापूर.

॥ श्रीः ॥

श्रीचण्डिकोपास्तिदीपिकाग्रन्थः

(श्रीसप्तशतीटीकासहितः)

॥ श्रीः ॥

श्रीचण्डिकोपास्तिदीपिकाग्रन्थः

(श्रीसप्तशतीटीकासहितः)

ब्रह्मीभूत श्रीमज्जगद्गुरु शंकराचार्य

श्रीविद्यानृसिंहभारती स्वामी

पीठ करवीर

(आत्मारामशास्त्री पित्रे) प्रणीतः

प्रथमावृत्तिः १९४६

द्वितीयावृत्तिः १९९८

मूल्यम्

एकतः अशीति-रुप्यक पर्यंतम् ।

श्रीमज्जगद्गुरु शंकराचार्य
श्री विद्याशंकर भारतीस्वामी पीठ करवीर
(नरहरशास्त्री मारुलकर)
इत्येतैः प्रकाशितः

प्रथमावृत्ती :
अयं ग्रन्थ : बाळकृष्ण नारायण ठकार इत्याख्यैः करवीरपुरे स्वीय-
श्रीसिद्धेश्वरमुद्रणालये मुद्रितः

द्वितीयावृत्ती :
अयं ग्रन्थ : श्रीपाद सीताराम गोसावी इत्याख्यैः करवीरपुरे स्वीय-
राजहंस प्रिंटिंग प्रेस मुद्रितः

प्रस्तावना

श्री 'चंडिकोपास्ति दीपिका' हा अद्वितीय ग्रंथ, महामहीम ब्रम्हीभूत श्री विद्या नृसिंह भारतीस्वामी श्रीमद्‌जगद्गुरु शंकराचार्य करवीर पीठ कोल्हापूर (पूर्वाश्रमीचे श्री पित्रे शास्त्री) यांनी संस्कृत भाषेत लिहिला. सदर ग्रंथाचे प्रथम प्रकाशन 'श्रीं' चे शिष्य-वर्य प. पू. ब्रम्हीभूत श्री विद्याशंकर भारती स्वामी शंकराचार्य करवीर पीठ, कोल्हापूर (पूर्वाश्रमीचे श्री मारुलकर शास्त्री) यांनी केले. तो दिवस दि. ६-२-१९४६ होता. सर्व भारतभर सर्व भाषिक पंडितानी सदर ग्रंथाचे अपूर्व स्वागत केले. भारतातील निरनिराळ्या भागात 'सप्तशती' या ग्रंथाचे निरनिराळे पाठ, निरनिराळ्या अनुष्ठान पद्धती, हवनासंबंधी मतभेद, आग्रह, दुराग्रह यांचा सुकाळ होता, हे लक्षी घेऊन स्वत: श्री स्वामीनी- ते स्वत: शक्तिपासक असलेमुळे भगवतीचे प्रेरणेने सर्व समन्वयात्मक पद्धतीने त्यातील त्रुटी साधार भरुन काढून सदर ग्रंथाची योजना केल्यामुळे समाजाच्या सर्व थरात तो लोकप्रिय झाला. हल्ली त्या ग्रंथाच्या प्रती दुर्मिळ असून अनेकानी ग्रंथाच्या झेरॉक्स प्रती केल्या. हे जाणून विद्यमान स्वामी जगद्गुरु शंकराचार्य विद्याशंकर भारती यानी स्वत: व विश्वस्त मंडळ यानी पुनर्मुद्रणाची योजना आखली आणि गेल्या कांही दिवसात ती अंमलातही आणली. दि. ६-५-९८ ते ११-५-९८ या काळात श्री आद्य शंकराचार्यांचे प्रतिवार्षिक जयंती उत्सवात त्या ग्रंथाचे उद्‌घाटन करणेचे ठरले आहे. सर्व होताना आम्हाला अत्यानंद होत आहे. हल्लीचे महर्गतेच्या कालात ग्रंथाची रास्त किंमत वाढवावी लागत आहे. सदर ग्रंथ जनता जनार्दन चरणी समर्पण करीत आहोत. ॐ तत्सत्

विद्याशंकर भारती स्वामी

द्वारा - श्रीमद् जगद्गुरु शंकराचार्य करवीर पीठ,

कोल्हापूर ४१६ ००२

आभार प्रदर्शन

(प्रथमावृत्ती)

अखिल देवी हिंदुभक्तास मार्गदर्शक होणारा "श्रीचण्डिकोपास्तिदीपिका" हा ग्रंथ ब्रह्मीभूत **श्रीविद्यानृसिंहभारती स्वामी** (आत्मारामशास्त्री पित्रे) जगद्‌गुरु शंकराचार्य पीठ करवीर यांनीं लिहिला असून तो त्यांचे शिष्य **श्रीविद्याशंकर भारती स्वामी** (नरहरशास्त्री मारुलकर) **जगद्‌गुरु पीठ करवीर** यांचेकडून प्रसिद्ध करण्यात येत आहे. सदर ग्रंथाचीं मुद्रितें तपासण्याचें कामीं ब्रह्मीभूत पित्रे शास्त्री यांचे शिष्य वे. शा. सं. **बाळाचार्य माधवाचार्य खुपेरकरशास्त्री** व वे. शा. सं. **दत्तात्रय केशव लेलेशास्त्री** यांनीं आपला अमूल्य वेळ खर्च करुन जें अतिशय सहाय्य केलें तें एकप्रकारें त्यांनी गुरुसेवाच केली असून त्याबद्दल त्यांचे व सदर ग्रंथ चांगलेप्रकारें छापून दिलेबद्दल श्रीसिद्धेश्वर प्रिंटिंग प्रेसचे मालक **श्री. बाळकृष्ण नारायण ठकार** यांचे आम्ही आभारी आहो.

कोल्हापूर
दि. ६-२-१९४६

गोपाळ विठ्ठल कुलकर्णी,
माजनाळकर B.A. LL.B.
कारभारी नि॥ श्रीस्वामी
श्रीजगद्‌गुरु शंकराचार्य पीठ करवीर

ऋणनिर्देश

(द्वितीयावृत्ती)

'चंडिकोपास्तिदीपिका' या ग्रंथाची १९४६ मध्ये प्रकाशित झालेली आवृत्ती संपून गेली. अभ्यासकांकडून मागणी येत होती. पण आतापर्यंत नवीन आवृत्ती प्रकाशित करण्याचा योग आला नव्हता. करवीर पीठाधिपती शंकराचार्यांनी व्यवस्थापक मंडळ, श्रीजगद्‌गुरु शंकराचार्य पीठ करवीर यांच्याकडे या दुर्मिळ ग्रंथाच्या नवीन आवृत्ती बाबत विचारणा केली. सर्व विश्वस्तांनी या ग्रंथाच्या प्रकाशनास अनुमती दिली. राजहंस प्रिंटिंग प्रेसचे श्री. गोसावी व त्यांच्या अन्य सहकाऱ्यांनी उत्कृष्ट सहकार्य देऊन निश्चित वेळात ग्रंथ सिद्ध करून दिला. प. पूज्य विद्याशंकर भारती, शंकराचार्य करवीर पीठ यांची प्रस्तावना लाभली. रसिक व विद्वान सर्वांच्याकडून मिळालेल्या सहयोगाबद्दल ऋणनिर्देश करणे जरुरीचे आहे. करवीर पीठाच्यावतीने सर्वांचे आभार

कोल्हापूर
दि. १०-५-१९९८

प्रफुल्लचंद्र रावजी मुंडरगी
अध्यक्ष, व्यवस्थापक मंडळ
श्रीजगद्‌गुरु शंकराचार्य पीठ करवीर

॥ श्री ॥

अथ चण्डिकोपास्तिदीपिका प्रारभ्यते

तत्रादौ तस्या उपोद्घातप्रकाशः ।

॥ श्रीः ॥

अथ श्रीचण्डिकोपास्तिदीपिकाया विषयानुक्रमः प्रारभ्यते.

तत्र—

		पृष्ठाङ्कः
१	उपोद्घातप्रकाशः	१–१०
२	दीक्षाप्रकाशः	३–२२
३	आह्निकप्रकाशः	२५–३३
४	नित्यार्चाप्रकाशः	३७–१४०
५	नैमित्तिकार्चाप्रकाशः	१५१–१८०
६	जपप्रकाशः	१८३–२४५
७	यागप्रकाशः	२५३–२७३
८	मन्त्रविभागप्रकाशः	२७७–२९३
९	चण्डीस्तवार्थप्रकाशः	२९७–७२४
१०	उत्तराङ्गं ग्रन्थसमाप्तिश्च	

॥ श्री ॥

उपोद्घातप्रकाशः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ चण्डिकोपास्तिदीपिका प्रारभ्यते ॥ आदौ तस्या उपोद्घातप्रकाशः ॥ नत्वा विघ्नाद्रिदलनरदनं द्विरदाननं ॥ पित्रोर्निशासुधावर्णसंयोगादरुणच्छविं ॥ १ ॥ मूकः कविः कविर्मूको यत्कृपामर्षलेशतः ॥ भवेत्तां शारदाब्जास्यां शारदामभिवाद्य च ॥ २ ॥ प्रणम्य प्रणतप्राणत्राणाहृतरणाङ्गणां ॥ चण्डिकां चण्डमुण्डादिदेवद्विड्दण्डपण्डितां ॥ ३ ॥ प्रत्ययाद्रूपभेदेऽपि न भिन्ना प्रकृतिर्ययोः ॥ तौ श्रीहरिहरौ नत्वा रमोमावल्लभावुभौ ॥ ४ ॥ अद्वैतबोधामृतवर्षणेन संसारदावानलतापतप्तान् ॥ जनान् समस्तान् व्यदधुः प्रशान्तांस्तान् शंकराचार्यगुरून् प्रणम्य ॥ ५ ॥ स्मृत्वा गुरूंश्च श्रीकृष्णोपाध्यायाख्यान् भिषग्वरान् ॥ वाचैव यैर्ममानल्पो मोहरोगो निराकृतः ॥ ६ ॥ अस्मत्कुलं समुद्धर्तुमवतीर्णाविव स्वयं ॥ रमाहरीतिनामानौ संस्मृत्य पितरौ हृदा ॥ ७ ॥ चण्ड्युपास्तिविधित्सूनां तमसाज्ञातवर्त्मनां ॥ साधकानां कृते कुर्वे चण्डिकोपास्तिदीपिकां ॥ ८ ॥ बहून् प्रकाशान् कृत्वास्या वर्ण्यसंसूचकाह्वयान् ॥ विषयांश्चण्डिकोपास्तेर्दर्शयामि यथाक्रमं ॥ ९ ॥ सर्वत्रादावुपन्यस्य प्रमाणवचनोच्चयं ॥ वक्ष्ये तदनुरोधेन तत्प्रयोगांस्ततः परं ॥ १० ॥ उपोद्घातप्रकाशेऽग्न्ये चण्डिकाया उपासना ॥ प्रस्तूयते समासेन सप्रयोजनलक्षणा ॥ ११ ॥ उपदेशविधिः प्रोक्तो दीक्षाख्ये तु प्रकाशके ॥ चण्डीनवार्णमन्त्रस्य नातिसङ्क्षिप्तविस्तृतः ॥ १२ ॥ आह्निकाख्ये प्रकाशेऽस्मिन् स्फुटं तु समुदीर्यते ॥ स्नानसन्ध्यातर्पणादि चण्ड्यास्तान्त्रिकमाह्निकम् ॥ १३ ॥ नित्यार्चाख्ये प्रकाशे च चण्ड्या नित्यार्चनाविधिः । श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तो विस्तरेणाभिधीयते ॥ १४ ॥ अथ नैमित्तिकार्चाख्ये नवरात्रद्वयं तथा ॥ पवित्रदमनार्चादि नैमित्तिकमुदीर्यते ॥ १५ ॥ तथा जपप्रकाशे च नवार्णस्तवराजयोः ॥ नानाजप-

विधानानि कथ्यन्ते विस्तरेण हि ॥ १६ ॥ यागप्रकाशे होमादि पूर्वोक्तजपकर्मणाम् ॥ तन्त्रोक्तविधिना सर्वं कथ्यते च समासतः ॥ १७ ॥ अथ मन्त्रविभागाख्ये प्रकाशेऽस्मिन् स्तवस्य तु ॥ विभागः सप्तशतधा तन्त्रोक्तः समुदीर्यते ॥१८॥ चण्डीस्तवार्थाभिधाने प्रकाशे विस्तरेण च ॥ कवचादित्रयं ध्यानश्लोकयुक्तो नवाक्षरः ॥ १९ ॥ चण्डीस्तवो, रहस्यानि, व्याख्यायन्ते क्रमेण हि ॥ सह पाठान्तरैर्न्यूनाधिकपद्यादिदर्शनैः ॥ २० ॥ सूक्तद्वयं सायणीयभाष्येणैव परिष्कृतम् ॥ निवेश्यते यथास्थानं रात्रिदेवीपदादिमम् ॥ २१ ॥ अङ्गषट्कमुमानन्दनाथशोधितमादृतम् ॥ कृतो यत्र विविच्यार्षिमात्रपद्यादिसङ्ग्रहः ॥ २२ ॥ अन्तर्मन्त्रविभागस्तु प्रायो गुप्तवतीमतः ॥ स्वीकृतोऽथापि भेदोऽपि क्वचित्क्वचिदुरीकृतः ॥ २३ ॥ जपकर्मोपयोगार्थमृष्यादिस्मरणादिकम् ॥ सङ्कल्पासनविध्यादि सङ्क्षेपात्समुदीर्यते ॥ २४ ॥ मन्त्रसङ्ख्याविबोधाय मूले व्याख्यानके तथा ॥ विहितान्यङ्कचिह्नानि समानान्युभयोरपि ॥ २५ ॥ सन्ति यद्यपि भूयांसो निबन्धाश्चण्ड्युपासने ॥ तथा सप्तशतीव्याख्या भूयस्यः पण्डितैः कृताः ॥ २६ ॥ तत्र सर्वाङ्गपूर्णत्वं न ततोऽयं समुद्यमः ॥ अत्र त्वावश्यकं सर्वमुच्यते नातिविस्तरात् ॥ २७ ॥ सप्तशत्यास्तु सकलं तत्त्वं वेद्म्यहमेव हि ॥ पादोनं श्रीहरिर्वेत्ति वेत्त्यर्धन्तु प्रजापतिः ॥ २८ ॥ व्यासस्तुर्यांशमित्याह मेरुतन्त्रे सदाशिवः ॥ मां तस्या विवृतौ बद्धतृष्णं नोपहसेत्तु कः ॥२९॥ तथापि ये सुकृतिनो गुणमात्रैकदृष्टयः ॥ ते चापलं क्षमिष्यन्ते ममासूयापराङ्मुखाः ॥३०॥

इह खलु सकलपुरुषार्थावाप्तिकामैः पुम्भिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं परब्रह्मरूपा महालक्ष्म्यपरनामधेया भगवत्यादिशक्तिश्चण्डिकैवोपास्या ॥ तदुक्तं सूतसंहितायाम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च वासवो वरुणो यमः ॥ वायुरग्निः कुबेरश्च त्वष्टा पूषाश्विनौ भगः ॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥ ऋषयोऽप्सरसो नागा गन्धर्वाः किन्नराः खगाः ॥

यक्षा रक्षांसि दैतेयाः सिद्धा विद्याधराः सुराः॥ ये चान्ये ज्ञानिनस्ते च शक्तिमेव भजन्ति हि॥ अतः सर्वार्थलाभाय चण्डिकां ब्रह्मरूपिणीम्॥ आराधयेत् परां शक्तिं सर्गस्थित्यन्तकारिणीम् ॥ इति ॥ **देवीभागवते च**। कामयानाः सदा कामं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ते वै देवीं परां शक्तिं ब्रह्माख्यां परमात्मिकाम् ॥ ध्यायन्ति मनसा नित्यं नित्यां ज्ञात्वा सनातनीम्॥ तस्माच्छक्तिः सदा सेव्या विद्वद्भिः कृतनिश्चयैः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां स्वामिनी सा महोदया ॥ ब्रह्मरूपा महादेवी चण्डिका परमेश्वरी ॥ यया सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ इति ॥ **चण्डिकार्चनरहस्ये**। नित्यं यः कुरुते भूप चण्डिकायाः समर्हणम्॥ महदैश्वर्यमखिलं त्रैलोक्ये तस्य जायते॥ रिपवो विलयं यान्ति सर्वे नश्यन्त्युपद्रवाः ॥ व्याधयश्चैव नश्यन्ति विघ्नानां जायते क्षयः॥ त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चित् सुरासुरसुदुर्लभम् ॥ तत्सर्वं हि समायाति चण्डिकायाः प्रसादतः ॥ इति ॥ **पाद्मे**। न तत्र देशे दुर्भिक्षं न च दुःखं प्रवर्तते ॥ नाकाले म्रियते कश्चित्पूज्यते यत्र चण्डिका ॥ इति ॥ **ब्रह्माण्डपुराणे**। ये भजन्ति परां शक्तिं विधिनाविधिनापि वा ॥ चण्डिकां त्रिजगद्धात्रीं मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ इति ॥ अथानुपासकस्य निन्दोक्ता, **स्कान्दे**। सर्वेष्ववयवेष्वत्र दृढेष्वपि च यो नरः ॥ नोपासीत परां शक्तिं क्रोलो वा गर्धभोऽपि सः ॥ इति ॥ **मन्त्रमहोदधौ** ॥ मनुष्यदेहं सम्प्राप्य समुपास्य च चण्डिकाम् ॥ यो न मुच्येत संसारान्महापापयुतो हि सः ॥ इति ॥ **कालोत्तरे** ॥ धिक् धिक् धिक्तस्य तज्जन्म सेवते यो न चण्डिकाम्॥ जननीं सर्वलोकस्य करुणारसपूरिताम्॥ इति ॥ अस्या अनुपासने प्रत्यवायोऽप्युक्तो **देवीभागवते**। नाराधिता चण्डिका यैस्ते वै निरयगामिनः ॥ इह लोकेऽतिदुःखार्ता नानारोगैश्च पीडिताः॥ भवन्ति मानवा राजन् शत्रुभिश्च पराजिताः ॥ निष्कलत्रा ह्यपुत्राश्च तृष्णार्ताः स्तब्धबुद्धयः॥ इति ॥ **वैकृतरहस्ये**। यो न पूजयते नित्यं चण्डिकां भक्त-

वत्सलाम् ॥ भस्मीकृत्यास्य पुण्यानि निर्दहेत् परमेश्वरी ॥ इति ॥ एवं च चण्डिकोपास्तेर्महाफलोक्तेस्तदभावे महाप्रत्यवायोक्तेश्च तस्याः काम्यत्वं नित्यत्वं च बोध्यते ॥ अथ चण्डिकापदस्यार्थो, भुवनेश्वरीसंहितायाम् ॥ यद्भया-द्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात् ॥ इन्द्राग्निमृत्यवस्तद्वत्तेन सा चण्डिका स्मृता ॥ इति ॥ उक्तभयजनकत्वे कोपस्यैव कारणत्वात्, चण्डते वाय्वादीनां स्वकर्मणश्च्यवने भयजननार्थं तेभ्यः कुप्यतीति चण्डिका । आदिशक्त्याख्या परब्रह्मरूपा देवता ॥ वाय्वादीनां भयजनकत्वस्य परब्रह्मण एव श्रुतत्वात् । तथा च श्रुतिः । भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ इति ॥ एतदुपरि भगवत्पूज्यपादानां भाष्यं, यथा ॥ यथा भयेन जनो राजादिशासने वर्तते एवं वायुसूर्यादिकं जगदस्माद्ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वस्वव्यापारे वर्तते ॥ इति ॥ स्त्रीलिङ्गत्वेन निर्देशस्तु सविशेष-दशायां स्त्र्याकारोपाधिमत्वात् । । इयमेव महालक्ष्मीनाम्ना प्रसिद्धा । प्राधानिकरहस्ये । भगवन्नवतारा मे चण्डिकायास्त्वयोदिताः ॥ एतेषां प्रकृतिं ब्रह्मन् प्रधानं वक्तुमर्हसि ॥ इति चण्डिकावताराणां दशभुजाष्टादशभुजाष्ट-भुजानां चरितानि श्रुत्वा तत्प्रकृतेरर्थाच्चण्डिकायाः स्वरूपादिकं पृष्टवते राज्ञे ऋषिणा, सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी ॥ लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता ॥ इत्यादिना महालक्ष्म्याः स्वरूपादिकस्योक्तत्वात् ॥ चण्डिकार्चनरहस्ये च । कृत्वा सन्ध्यादिकं सर्वमुदकान्ते समाहितः ॥ तर्पणाय महालक्ष्म्याः षडङ्गं न्यासमाचरेत् ॥ ह्रीं चण्डिकायै मन्त्रेण व्यस्तेन च समस्ततः ॥ ततश्च त्रिजगद्धात्रीं चण्डिकामृषिवन्दिताम् ॥ ध्यात्वा नवक-बीजान्ते चण्डिका तृप्यतामिति ॥ जलाञ्जलीनष्टशतं प्रदद्यात् कुसुमान्वितान् इति महालक्ष्मीतर्पणं प्रकृत्य तदङ्गत्वेन चण्डिकामन्त्रन्यासस्य चण्डिका-ध्यानस्य चण्डिकानाम्ना तर्पणस्य चोक्तत्वात् ॥ अथ महालक्ष्मीपदार्थोऽपि लक्ष्मीतन्त्रे । अन्तरास्थाय सर्वस्य लक्षयत्यखिलां क्रियाम् ॥ अपरिच्छिन्न-

शक्तिः सा महालक्ष्मीरिति स्मृता ॥ इति ॥ लक्षधातोर्दर्शनार्थत्वात् अखिलजनक्रियाद्रष्टृत्वं लक्ष्मीपदार्थः । अपरिच्छिन्नशक्तित्वान्महत्त्वं च । तथा च सर्वान्तर्यामित्वसर्वद्रष्टृत्वापरिच्छिन्नशक्तित्वरूपगुणत्रयविशिष्टत्वं महालक्ष्मीपदार्थः । उक्तधर्माणां ब्रह्मैकनिष्ठत्वान्महालक्ष्मीशब्दोऽपि परब्रह्मरूपादिशक्तिपर एव । एवं च चण्डिकामहालक्ष्म्युभयनामधेया सर्वशक्तिप्रकृतिभूता ब्रह्मरूपा एकैव देवतेति ज्ञेयम् ॥ अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिकेति, तथा, लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया इति कोशोक्ते शिवाविष्णुपत्न्यौ चण्डिकालक्ष्म्यौ तु विकृतिभूते ॥ एतच्च रहस्ये स्पष्टीभविष्यति ॥ वस्तुतः सर्वा अपि शक्तयः काश्चित्साक्षात् काश्चित्परम्परया महालक्ष्म्या विकृतय एव । उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे । नानारूपैर्जगद्व्याप्य स्थिताया द्विजसत्तम ॥ मूर्तयो विविधाकारास्तासां सङ्ख्या न विद्यते ॥ इति ॥ सुप्रभेदेऽपि ॥ यतीनां मन्त्रिणां चैव योगिनां ज्ञानिनामपि ॥ नानाकामार्थिनां देवी स्वोपास्तिं कर्तुमिच्छताम् ॥ ध्यानपूजाकृते नानामूर्तीर्गृह्णाति मायया ॥ इत्युक्तम् ॥ तथापि कार्यकारणयोरभेदात् प्रकृतिविकृतीनां, तदभिन्नस्य तदभिन्नाभिन्नत्वाच्च विकृतीनां सर्वासां, परस्परमभेद एव ॥ अत एव पुराणादिषु स्वेष्टविकृतिदेवतास्तवनप्रसङ्गेऽपि तस्या आदिशक्तिस्वरूपेण विकृत्यन्तरस्वरूपेण च वर्णनं दृश्यते ॥ अथ प्रकृतिभूताया आदिशक्तेर्महालक्ष्म्याः स्वरूपद्वयमुक्तं प्राधानिकरहस्ये । सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी ॥ लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता ॥ इति ॥ तत्र लक्ष्यालक्ष्यरूपयोरुपासनायां व्यवस्थोक्ता देवीभागवते ॥ सगुणा निर्गुणा चेति द्विधा प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ सगुणा रागिभिः सेव्या निर्गुणा तु विरागिभिः ॥ इति ॥ तत्र निर्गुणरूपस्योपासनं नाम ‘ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य ’ इति श्रुतेः सदा अद्वैतब्रह्मस्वरूपेण श्रवणं मननं निदिध्यासनं च ॥ तदपि कञ्चित् कालं सगुणरूपत्वेनोपासनां कृत्वा

चित्तस्थैर्ये सञ्जाते कार्यम् ॥ उक्तं च कौर्मे देव्या हिमवन्तं प्रति ॥ अशक्तोऽसि, यदा ज्ञातुं निर्गुणं रूपमव्ययम् ॥ तदा ते यद्धि मे रूपं मनसो गोचरो भवेत् ॥ तन्निष्ठस्तत्परो भूत्वा तदर्चनपरो भव ॥ ततो मे निर्गुणे रूपे भविष्यसि नितान्तदृक् ॥ इति ॥ अन्यत्र च ॥ निर्विशेषं पुनर्ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ॥ ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ॥ तदैवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥ इति ॥ तत्र सगुणरूपाया महालक्ष्म्याः स्वरूपं, प्राधानिकरहस्ये । मातुलिङ्गं गदां खेटं पानपात्रं च बिभ्रती ॥ नागं लिङ्गं च योनिं च बिभ्रती नृप मूर्धनि ॥ तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥ शून्यं तदखिलं स्वेन पूरयामास तेजसा ॥ इत्युक्तम् ॥ इयं करवीरपीठस्था । करवीरे महालक्ष्मीरिति देवीभागवतात् ॥ इमां विष्णुशक्तिरिति केचिदाहुः । शिवशक्तिरित्यन्ये । युक्तं चैतत् । सदाशिवाङ्कमारूढा शक्तिरिच्छाह्वया शिवा ॥ महालक्ष्मीरिति ख्याता देवी सर्वगुणान्विता ॥ इति शिवपुराणे वचनात् ॥ आचार्यभगवत्पादैरपि देवीवेदपादस्तोत्रे तत्र कामेशवामाङ्के खेलन्तीमलिकुन्तलाम् ॥ सच्चिदानन्दलहरीं महालक्ष्मीमुपास्महे ॥ इत्युक्तत्वाच्च ॥ वस्तुतस्तु सर्वस्य प्रकृतिविकृतिसमूहस्याभेद एवेत्युक्तमेव प्राक् । प्राधानिकोक्तचतुर्भुजमहाकालीमहासरस्वत्योरुपासनेच्छायां तयोः स्वरूपे प्राधानिकरहस्यादेव ज्ञातव्ये । आसां विकृतीनामष्टादशभुजादशभुजाष्टभुजानां स्वरूपाणि तु वैकृतरहस्यात् । नन्दादिसप्तकस्य स्वरूपाणि मूर्तिरहस्यात् ज्ञातव्यानि । ब्राह्म्यादिसप्तमातॄणां शिवदूत्याश्च देवीमाहात्म्यस्याष्टमाध्यायात् ॥ चामुण्डायाः स्वरूपं सप्तमाध्यायात् ज्ञातव्यं । शैलपुत्र्यादिनवदुर्गाणां स्वरूपाणि देवीकवचव्याख्यायां वक्ष्यन्ते ॥ अन्यविकृतीनां हेमाद्रिदानखण्डतोऽवगन्तव्यानि ॥ स्वेष्टलक्षणप्रतिमाभावे सर्वासां प्रकृतिविकृतीनां पूर्वोक्तप्रकारेणाभेदाद्यथालब्धलक्षणायां प्रतिमायां पूगफलादौ वा स्वेष्टलक्षणदेवतानाम्ना पूजादिकं कार्यम् । सर्व-

शक्तीनां भेदाभावेऽपि फलविशेषलाभार्थं नामभेदस्यावश्यकत्वात् ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । एकस्यैवाद्वितीयस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम ॥ नाम्नां बहुत्वं लोकानामुपकाराय हि स्थितम् ॥ निमित्तशक्तयो नाम्नां भेदिन्यस्तदुदीरणात् ॥ विभिन्नान्येव साध्यन्ते फलानि विविधानि च ॥ इति ॥ इत्युपास्यदेवताविचारः । अथोपासनापदार्थः। तत्र निर्गुणस्वरूपोपासनलक्षणं प्रागुक्तं । अथ सगुणोपासनायास्तदुच्यते । उपासनानामाह्निकपूजामन्त्रजपहोमनृत्यगीतनामसङ्कीर्तनवेदपारायणपुराणवाचनमन्दिरोपलेपनसम्मार्जनरङ्गवल्लीरचनादि-नानाप्रकारैर्देवतायाः परिचर्या ॥ उप देवतासमीपे आसनां तत्सेवार्थमवस्थानं इत्युपासनापदव्युत्पत्तेः । उपपूर्वादास्तेर्ण्यासश्रन्थेति युच् । वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ॥ इत्यमरः । एतदुपासनायां सर्वेषामधिकारः । तदुक्तं भविष्ये । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः ॥ एवं नानाम्लेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः ॥ एतदनुरोधेन सात्विकीराजसीतामसीभेदात्पूजापि त्रिविधोक्ता तत्रैव । तथाहि चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगीयते ॥ सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति ताः शृणु ॥ सात्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः ॥ राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ॥ (बलिदानं चात्र मांसादिना) सुरामांसाद्युपाहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या ॥ विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातानां च सम्मता ॥ इति ॥ अत्र ब्राह्मणादिभेदेन व्यवस्था. यथा । तत्र ब्राह्मणानां सात्त्विक्यामेवाधिकारः । क्षत्रियवैश्ययोर्निष्कामत्वे सात्त्विक्यामेव । सकामत्वे राजस्यामपि । निष्कामशूद्रस्य राजस्यामेव । तत्र जपहोमादिकं पूजामन्त्रपाठश्च ब्राह्मणद्वारैव । सोपि पौराणमन्त्राणामेव । म्लेच्छादीनां तामस्यामेवाधिकारः । स चापि न साक्षात्पूजायां । किन्तु देवीमुद्दिश्य तत्तदुपचारद्रव्याणां तन्मूल्यस्य वा मनसोत्सर्गमात्रं । एतद्विषये विस्तरः कौस्तुभे नवरात्रप्रकरणे द्रष्टव्यः ॥ अथागस्त्योक्ता त्रिविधोपासना यथा । उपास्तिस्त्रिविधा राम गुणत्रयविभेदतः ॥ श्रद्धया विधिना भक्त्या निष्कामेन

क्रियेत या ॥ केवलं देवताप्रीत्यै सोपास्तिः सात्विकी मता ॥ सैव चेत्फल-कामेन क्रियते राजसी तु सा ॥ विधिहीना भक्तिहीना श्रद्धाहीना च या भवेत् ॥ दम्भेन केवलं या च सोपास्तिस्तामसी स्मृता ॥इति॥ श्रीभगवतापि सात्विकादिभेदेन त्रिविधं कर्मोक्तं, तद्यथा ॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतं ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते ॥ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं ॥ अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषं ॥ मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतं ॥इति॥ एवं ग्रन्थभेदेन किञ्चित् किञ्चिद्भेदयुतायामुक्तत्रिविधोपासनायां सात्विक्या एव सर्वश्रेष्ठत्वं । तदुक्तं मन्त्रमहोदधौ । काम्यकर्मप्रसक्तानां तावन्मात्रं फलं भवेत् ॥ निष्कामं भजतां पुंसामखिलाभीष्टसम्पदः ॥ कथिताः सर्व-मन्त्राणां ये प्रयोगाः सुखाय वै ॥ तदासक्तिं विहायैव निष्कामो देवतां भजेत् ॥ वेदोदितं कर्म कुर्वन् उपासीत च देवताः ॥ शुद्धान्तःकरणस्तेन लभते ज्ञान-मुत्तमं ॥ लब्धज्ञानः कृतार्थः स्यात् परत्रेह च मानवः ॥ इति ॥ तस्मात्सिद्धं चण्डिकोपासनयैव सर्वाः सिद्धय इति ॥ चण्डिकोपास्तिदीपिकायामुपोद्घात-प्रकाशः ॥

इति चण्डिकोपास्तिदीपिकायामुपोद्घातप्रकाशः ।

॥ श्री ॥

अथ चण्डिकोपास्तिदीपिकायां दीक्षाप्रकाशः ॥

॥ श्री ॥

दीक्षाप्रकाशः ।

अथ चण्डिकोपास्तिदीपिकायां दीक्षाप्रकाशः ॥ पूर्वप्रकाशे उक्ता चण्डिकोपासना फलार्थिना साधकेनाधिकारं लब्ध्वैवानुष्ठेया ॥ तदुक्तं भगवत्पूज्यपादाचार्यैः । " अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषतः ॥ उपाया देशकालाद्याः सन्त्यस्मिन् सहकारिणः " ॥ इति ॥ स चाधिकारो नवार्णमन्त्रदीक्षया लभ्यते ॥ उक्तं च डामरे नवार्णमन्त्रमुक्त्वा । " एतन्मन्त्रं गुरोर्लब्ध्वा तस्मै दत्वा च दक्षिणाम् ॥ आशिषं च परां लब्ध्वा मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् " ॥ इति ॥ एवं सर्वत्रापि तत्तद्देवतामन्त्रदीक्षयैव तत्तद्देवतोपासनेऽधिकारः ॥ यस्य कस्यापि मुखात् श्रुत्वा पुस्तके दृष्ट्वा वा मन्त्रस्य जपे फलाभावः प्रत्यवायश्च । उक्तं च शक्तिसङ्गमतन्त्रे " गुरुं विना वृथा मन्त्रः श्रवजाप्यस्तु शून्यकः " ॥ इति ॥ (श्रवजाप्यः गुरूपदेशं विना यस्य कस्यापि मुखाच्छ्रुत्वा जप्यमानः । शून्यकः फलशून्यः) साङ्ख्यायनतन्त्रे । " पुस्तके लिखितान् मन्त्रान् प्रविलोक्य जपेत्तु यः ॥ स जीवन्नेव चाण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते ॥ तस्माद्दीक्षाविधानेन मन्त्रा ग्राह्या गुरोर्मुखात् " ॥ इति ॥ दीक्षापदनिरुक्तिस्तन्त्रराजे । " दिव्यं ज्ञानं यतो दत्ते कुर्यात् पापस्य च क्षयम् ॥ तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः ॥ इति ॥ मन्त्रपदनिरुक्तिः प्रपञ्चसारे । "मननात्तत्वमर्थस्य त्राणाच्च सकलाद्भयात् ॥ मन्त्र इत्युच्यते प्राज्ञैर्मन्त्रज्ञैर्ऋषिपुङ्गवैः " ॥ इति ॥ गुरुनिरुक्तिः शक्तिसङ्गमतन्त्रे । " गुकारस्त्वन्धकारः स्याद्रुकारस्तन्निवर्तकः ॥ तस्माद्गुरुरिति प्रोक्तोऽन्धकारस्यापनोदनात् " ॥ इति ॥ शक्तिरहस्ये तु । "गुकारःसदिति प्रोक्तो रुकारो ज्ञानवाचकः ॥ ब्रह्मज्ञानैकरूपत्वाद्गुरुरित्यभिधीयते " ॥ इत्युक्तम् ॥ गुरुश्च ब्राह्मण एव कार्यः ॥ " वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः " इत्युक्तेः ।

ब्राह्मणः सर्वधर्मज्ञः कुर्याद्वर्णेष्वनुग्रहम् ॥ कलास्वधर्मविद्यासु यःकश्चिज्जायते गुरुः" ॥ इति कात्यायनस्मरणाच्च । "ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ तेषां वाक्योदकेनैव शुध्यन्ति मलिना जनाः" इति पराशरस्मृतेश्च ॥ अथ गुरुत्वे निषिद्धास्तन्त्रसारे । पत्नीं न दीक्षयेद्भर्ता न पिता दीक्षयेत्सुतम् ॥ सुतां चापि, तथा भ्राता भ्रातरं नैव दीक्षयेत् ॥ इति ॥ ज्ञानोदये । निर्वीर्यस्तु पितुर्मन्त्रस्तथा मातामहस्य च ॥ सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥ इति ॥ कनिष्ठस्य यस्य कस्यापि स्वन्यूनवयस्कस्येत्यर्थः । नैतत्सोदरविशेषणम् ॥ "भ्राता भ्रातरं नैव दीक्षयेदिति" सर्वस्यैव सोदरस्य निषिद्धत्वात् । अथ गुरुलक्षणं तन्त्रराजे, सुन्दरः सुमुखः स्वच्छः शुचिश्च बहुतन्त्रवित् ॥ असंशयः संशयच्छिन्निरपेक्षो गुरुर्मतः" ॥ (सुन्दरोऽनवद्यः । सुमुखः प्रसन्नवदनः । स्वच्छः अकपटवृत्तिः । शुचिः शुद्धबाह्यान्तरङ्गः । असंशयो निश्चितशास्त्रतत्त्वः । संशयच्छित् शिष्यसंशयच्छेत्ता । निरपेक्षो निर्लोभः) । अथ शिष्यलक्षणान्यपि तत्रैव । "चतुर्भिराद्यैः संयुक्तः श्रद्धावान् सुस्थिराशयः ॥ आस्तिको दृढभक्तिश्च गुरौ मन्त्रे च दैवते ॥ एवंविधो भवेच्छिष्य इतरो व्याधिकृद्गुरोः" ॥ इति ॥ (आद्यैश्चतुर्भिः सुन्दरत्वसुमुखत्वस्वच्छत्वशुचित्वैः संयुक्तः । श्रद्धावान् फलावश्यम्भावग्रहवान् । सुस्थिराशयः अचञ्चलचित्तः । आस्तिको मन्त्रादिषु प्रामाण्यबुद्ध्युपेतः । इतरः पूर्वोक्तविपरीतगुणः । गुरोर्व्याधिकृत् दुःखदः) श्रुतिश्चात्र भवति, "विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमास्मि॥ असूयकायानृजवे शठाय न मां ब्रूया वीर्यवती यथा स्याम्" ॥ इति ॥ स्मृतिश्च । "इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥ न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति" ॥ इति ॥ अथ शिष्यस्य परीक्षाकालावधिरपि तत्रैव । "एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवर्षाण्यालोच्य योग्यताम् ॥ भक्तिं तस्य गुणांश्चापि क्रमाद्वर्णे ससङ्करे ॥ तस्मै मन्त्रं वदेद्विद्वान् सच्छिष्यायाथ दैशिकः" ॥ इति ॥

(वर्णचतुष्टये क्रमेणैकद्विचतुर्वर्षाणि, सङ्करजातौ पञ्चवर्षाणि शिष्यं परीक्ष्य पूर्वोक्तगुणैरहीनश्चेत्तस्मै मन्त्रं वदेदित्यर्थः) ॥ अथ मन्त्राणामानुकूल्यप्रातिकूल्यावेदकं **सिद्धादिचक्रं मन्त्रमहोदधौ** । "साधकानां शीघ्रसिद्ध्यै मन्त्रशुद्धिमथ ब्रुवे ॥ साधकस्य तु नामादिवर्णमारभ्य शोधयेत् ॥ मन्त्राद्याक्षरपर्यन्तं चक्रे सिद्धादिके क्रमात् ॥ जन्मर्क्षोत्थं प्रसिद्धं वा नामग्राह्यं विशोधने ॥ ऊर्ध्वगाः पञ्चरेखाः स्युः पञ्च तिर्यग्गताः पुनः ॥ कोष्ठानि तत्र
१ ३ ११ ९ २ ४ १२ १० ६ ८
जायन्ते षोडशात्र तु संलिखेत् ॥ भूरामशिवनन्दाक्षिवेदार्कदिग्रसाष्टभिः ॥
१६ १४ ५ ७ १५ १३
कलामनुशरैरद्रितिथिविश्वैर्मितेषु च ॥ कोष्ठेषु मातृकावर्णाल्लिखेन्नामादितः क्रमात् ॥ सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिर्ज्ञेयो मन्त्राक्षरावधिः ॥ यस्मिंश्चतुष्के नामार्णस्तत् स्यात्सिद्धचतुष्टयम् ॥ प्रादक्षिण्याद्द्वितीयं स्यात्साध्याख्यं तत् तृतीयकम् ॥ सुसिद्धाख्यं चतुर्थन्तु सपत्नाख्यं स्मृतं बुधैः ॥ एककोष्ठे द्वयोर्वर्णः सिद्धसिद्धः प्रकीर्तितः ॥ (एककोष्ठे द्वयोः साधकमन्त्रयोः । वर्णः प्रथमवर्णः सिद्धसिद्धः) तद्द्वितीये मन्त्रवर्णः सिद्धसाद्ध्य उदाहृतः ॥ तृतीये सिद्धसुसिद्धः, सिद्धारिः स्याच्चतुर्थके ॥ नामादियुक् चतुःकोष्ठान्मन्त्रार्णश्चेद्द्वितीयके ॥ चतुष्के तत्र पूर्वं तु यत्र नामाक्षरं स्थितम् ॥ तत्र तत्कोष्ठमारभ्य गणयेत् पूर्ववत् क्रमात् ॥ साध्यसिद्धः साध्यसाध्यस्तत्सुसिद्धश्च तद्रिपुः ॥ (तत्सुसिद्धः साध्यसुसिद्धः । तद्रिपुः साध्यारिः) एवं ज्ञेयं तृतीये चेच्चतुष्के मन्त्रवर्णकः ॥ तदा पूर्वोक्तया रीत्या क्रमाज्ज्ञेया विचक्षणैः ॥ सुसिद्धसिद्धस्तत्साद्ध्यस्तत्सुसिद्धश्च तद्रिपुः (तत्साध्यः सुसिद्धसाध्यः । तत्सुसिद्धः सुसिद्धसुसिद्धः । तद्रिपुः सुसिद्धारिपुः) चतुर्थे तु चतुष्के स्यादरिसिद्धोऽरिसाध्यकः तत्सुसिद्धोऽप्यरिः पश्चादेवं मन्त्रं विचारयेत् ॥ (चतुर्थे तु चतुष्के स्यात् । मन्त्रवर्ण इति शेषः । तत्सुसिद्धः अरिसुसिद्धः) सिद्धसिद्धो यथोक्तेन द्विगुणारिसिद्धसाध्यकः ॥ सिद्धसुसिद्धोऽर्धजपात् सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् ॥ साध्यसिद्धो

द्विगुणतः साध्यसाध्यो निरर्थकः ॥ द्विगुणोज्जपात्तत्सुसिद्धः साध्यारिर्हन्ति गोत्रजान् ॥ (तत्सुसिद्धःसाध्यसुसिद्धः) सुसिद्धसिध्दोऽर्धजपात्तत्साध्यो द्विगुणाज्जपात् ॥ तत्सुसिद्धो ग्रहादेव सुसिद्धारिः कुटुम्बहा ॥ (तत्साध्यः सुसिद्धसाध्यः । तत्सुसिद्धः सुसिद्धसुसिद्धः । ग्रहादेव ग्रहणमात्रेणैव) अरिसिद्धः सुतं हन्यादरिसाध्यस्तु कन्यकाम् ॥ तत्सुसिद्धस्तु पत्नीघ्नस्तदरिः साधकापहः ॥ (तत्सुसिद्धःअरिसुसिद्धः । तदरिः अर्यरिः । साधकापहः मन्त्रजप्तुर्नाशकः ।) एवं संशोधितो मन्त्रो भवेच्छिष्येष्टसिद्धये " ॥ इति ॥ अज्ञानादरिमन्त्रो गृहीतश्चेत्तत्त्यागः कर्तव्यः । **तदुक्तम्** । " विद्यां मन्त्रं स्तवं सूक्तमरिभूतं न वै जपेत् ॥ तस्य त्यागः प्रकर्तव्यो मन्त्रिणा कुशलेच्छुना " ॥ इति ॥ स्त्रीदैवता विद्या, पुंदैवता मन्त्रा इति विद्यामन्त्रयोर्भेदः । त्यागविधिर्**मन्त्रमहोदधौ** द्रष्टव्यः ॥ ऋणधनशोधनादिकं स्वकुलपरकुलशोधनादिकं च सति कार्ये तत्रैव द्रष्टव्यम् । छिन्नत्वादिपञ्चाशन्मन्त्रदोषास्तत्परिहारार्था जननादयो दशमन्त्रसंस्काराश्च **शारदातिलके** द्रष्टव्याः । सिद्धमन्त्रेषु सिद्धादिशोधनस्य न प्रसङ्गः ॥ सिद्धमन्त्रा उक्ता **मन्त्रामृते** । " सिद्धमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै ॥ येषां सदा सिद्धिदत्वान्नास्ति सिद्धादिशोधनम् ॥ एकत्रिपञ्चषट्सप्तेभाङ्करुद्ररदाक्षराः ॥ सिद्धमन्त्रास्तु गदितास्तथान्यानपि च ब्रुवे ॥ (इभा अष्टौ । अङ्का नव । रुद्रा एकादश । रदा द्वात्रिंशत् तथा चैकत्रिपञ्चषट्सप्ताष्टनवैकादशद्वात्रिंशदक्षरा मन्त्राः सिद्धमन्त्रा इत्यर्थः ।) सिद्धकाली चण्डिका च श्यामला कालिका तथा ॥ पद्मावती मधुमती दत्तात्रेयश्च पार्वती ॥ श्रीविद्या सिद्धविद्या च मातङ्गी भुवनेश्वरी ॥ आसुरी सुमुखी चैव रेणुका च सरस्वती ॥ गोपालो राममन्त्राश्च मातृका मनवस्तथा ॥ नृसिंहार्कवराहाश्च मन्त्रास्त्रैपुरकाश्च ये ॥ मृत्युञ्जयश्च प्रासादो वैष्णवा वैदिकाश्च ये ॥ प्रणवो बीजमन्त्राश्च माला मन्त्रास्तथैव च । कुलक्रमागताः स्वाप्नाः सिद्धमन्त्राः प्रकीर्तिताः " ॥ इति ॥ अत्र चण्डिकापदेन

नवार्णस्य ग्रहणम् ॥ "विंशत्यधिकवर्णा ये मालमन्त्रास्तु ते स्मृता ॥ इति मालामन्त्रलक्षणम् ॥ **अथ विशेषतः कलौ सिद्धिप्रदा मन्त्रा उच्यन्ते** ॥ सिद्धिप्रदाः कलियुगे ये मन्त्रास्तान् ब्रवीम्यतः ॥ एकार्णस्त्र्यक्षरोऽनुष्टुबिति त्रेधा नृकेसरी ॥ एकाक्षरोऽर्जुनोऽनुष्टुब् द्विविधस्तुरगाननः ॥ चिन्तामणिः क्षेत्रपालो भैरवो यक्षनायकः ॥ गोपालो गजवक्त्रश्च चण्डिका यक्षिणी तथा ॥ मातङ्गी सुन्दरी श्यामा तारा कर्णपिशाचिनी ॥ शबर्येकजटा रामः काली नीलसरस्वती ॥ त्रिपुरा कालरात्रिश्च कलौ सिद्धिप्रदा इमे" ॥ इति ॥ अत्रापि चण्डिकापदेन नवार्णस्यैव ग्रहणम् ॥ डामरे च अग्निनवाक्षरे मन्त्रे महालक्ष्मीर्व्यवस्थिता ॥ तस्मात्तु सिद्धः सर्वेषां सर्वेष्टस्य च साधकः ॥ इत्युक्तम् ॥ एवं च प्रकृतनवार्णमन्त्रस्य सिद्धमन्त्रत्वात्सिद्धसाध्यादिशोधनं नास्तीति सिद्धम् । **अथ स्त्रीशूद्राणां निषिद्धा मन्त्राः** । "चण्डिका दक्षिणामूर्तिरुमा माहेश्वरो मनुः ॥ हयग्रीवो वराहश्च लक्ष्मीनारायणस्तथा ॥ प्रणवाद्याश्च ये मन्त्रा वह्निमन्त्रास्तथा रवेः ॥ हरिद्रागणनाथश्चाघोरो रामषडक्षरः ॥ मन्त्रराजो नारसिंहः प्रणवो वैदिकस्तथा ॥ वर्णत्रयाय दातव्या न शूद्राय कदाचन ॥ शूद्रायेति पदं स्त्रीणामप्युपलक्षकं तेन नवार्णमन्त्रजपे स्त्रीशूद्रयोर्नाधिकारः ॥ **इति दीक्षाविषये सामान्यविचारः** ॥ **अथ दीक्षायां कालः** । तत्र मासाः "चैत्रो राधः श्रावणिक आश्विनः कार्तिकस्तथा ॥ मार्गशीर्षश्च माघश्च फाल्गुनश्च शुभावहाः" ॥ इति ॥ **अथ पक्षः** । "शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना ॥ इति ॥ अन्त्यत्रिकं त्रेधा विभक्तस्य पक्षस्य तृतीयं भागम् एकादश्याद्यमान्तान् पञ्चदिवसानित्यर्थः । केचिदन्त्यत्रिकशब्देन त्रयोदश्याद्यमान्तं दिनत्रयमाहुः । **अथ तिथयः** । प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ॥ सप्तमी दशमी रुद्रा द्वादशी पूर्णिमापि च" इति ॥ (रुद्र एकादशी) प्रतिपदत्र कृष्णा । शुक्लायाः कृष्णानङ्गचतुर्दिनान्तर्गतत्वेनैव निषिद्धत्वात् । एकादशीद्वादश्यौ शुक्ले, कृष्णयोरन्त्यत्रिकान्तर्गतत्वेनैव निषिद्धत्वात् । अन्त्यत्रिकपदस्यान्त्य

तिथित्रयार्थकत्वपक्षे तु तयोरपि ग्रहणम्॥ नवार्णमन्त्रदीक्षायां देवीप्रियतिथित्वा-दष्टमी नवमी चतुर्दश्योऽपि ग्राह्याः॥ उक्तं च। "यस्य देवस्य यो वारस्तिथि-र्नक्षत्रमेव च॥ नैव तत्र प्रकर्तव्या शुभाशुभविचारणा"॥ इति॥ **अथ वाराः।** "रविः सोमो बुधो जीवः शुक्रोऽपि च शुभावहाः"॥ इति॥ देवीवार-त्वाद्भौमवारोऽपि ग्राह्यः। क्वचिद्रविवारो निषिद्धः। **अथ नक्षत्राणि।** "अश्विब्रह्मेन्दुभपुनर्वसुपुष्यमघास्तथा॥ तिस्रः पूर्वोत्तराहस्तपञ्चकं पाशि-पौष्णभे"॥ इति॥ ब्रह्मा रोहिणी। इन्दुभं मृगः। पाशी वरुणस्तस्य नक्षत्रं शततारा। पौष्णभं रेवती। **अथ योगाः।** "योगास्तु प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनस्तथा॥ सुकर्मसिद्धिध्रुवका हर्षणः सिद्धिदः शिवः॥ सिद्धः साध्यः शुभः शुक्लो ब्रह्मेन्द्रश्च शुभा इमे"॥ इति॥ **अथ कर-णानि।** "ववादीनि तु चत्वारि शुभानि वणिजं तथा"॥ इति॥ **अथ लग्नानि** "मेषः कर्कस्तुला कन्या लग्नानि मकरो घटः"॥ इति॥ **अथ ग्रहाः।** त्रिषडायगताः पापाः सौम्याः केन्द्रत्रिकोणगाः॥ दीक्षायां शुभदाः सर्वे रन्ध्रस्थाः सर्वनाशकाः"॥ इति॥ अस्यार्थः। आय एकादशं स्थानम्। केन्द्रं प्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थानानि। त्रिकोणं पञ्चमनवमे। रन्ध्रं अष्टमस्थानम्। ततश्च पापाः पापग्रहाः रविभौमशनिराहुकेतवः त्रिषडायगताः लग्नात् तृतीय-षष्ठैकादशस्थानस्थाश्चेत्। तथा सौम्याः शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः केन्द्रत्रिको-णगाः प्रथमचतुर्थपञ्चमसप्तमनवमदशमस्थाश्चेद्दीक्षायां शुभदाः॥ सर्वे ग्रहाः शुभाः पापाश्च अष्टमस्थानगताश्चेन्न शुभदाः॥ तेनाष्टमस्थाने कोऽपि ग्रहो नापेक्षित इत्यर्थः॥ **इति ग्राह्यः कालः॥ अथ सर्वसाधारणो निषिद्ध-कालः।** "मले च सिंहगे जीवे तथास्ते गुरुशुक्रयोः॥ बाल्यवार्ध-क्ययोश्चैव व्यतीपाते च वैधृतौ॥ अमासङ्क्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत्"॥ इति॥ अथास्यापवादः। **तन्त्रराजे॥** "विषुवेऽप्ययनद्वन्द्वे पवित्रदमनोत्सवे॥ दीक्षा कार्यात्वकालेऽपि पवित्रे गुरुपर्वणि" विषुवे, मेष-

तुलसङ्क्रान्तिदिनयोः । अयनद्वन्द्वे कर्कमकरसङ्क्रान्तिदिनयोः पवित्रदमनोत्सवे पवित्रार्पणदमनार्पणोत्सवदिनयोः । पवित्रे पवित्रदिने एकादश्यादौ ॥ गुरुपर्वणि कपिलाषष्ठ्यर्धोदयादिमहापर्वदिने । केचिद्गुरुपर्वशब्देन गुरुजन्मदिनमाहुः । सत्तीर्थार्कविधुग्रासे पुण्यक्षेत्रवनेषु च ॥ मन्त्रादीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन्न शोधयेत् ॥ सत्तीर्थे गङ्गासागरादितीरे । अर्कविधुग्रासे सूर्यचन्द्रोपरागे । पुण्यक्षेत्रे वाराणस्यादौ । पुण्यवने नैमिषारण्यादौ सर्वे ग्रहाश्च वाराश्च नक्षत्राणि च राशयः ॥ यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुस्तस्मिन् शुभावहाः ॥इति॥ गुरुसन्तोषदिने शुभाशुभकालो न विचारणीय इत्यर्थः । इति कालविचारः ।

अथोपदेशविधानम् । तन्त्रसारे । महादीक्षा ततो दीक्षा उपदेशस्ततः परम् ॥ युगे युगे तु कर्तव्या उपदेशः कलौ युगे ॥ इति कलावुपदेशमात्रस्यैवोक्तत्वात् । सूर्यचन्द्रग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ॥ मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते इति तल्लक्षणाच्च सङ्क्षेपत उपदेशविधानमुच्यते ॥ साधको मङ्गलस्नातः कौशेयवसनः शुचिः ॥ धृतकुङ्कुमपुण्ड्रश्च स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ श्रीगुरुं शरणं गत्वा वृणुयाद्दैशिकत्वतः ॥ पूजयित्वा च विभवैः साष्टाङ्गं प्रणमेत्ततः॥ गुरुश्च सर्वतोभद्रमण्डले तीर्थवारिणा ॥ पूर्णं कुम्भं च संस्थाप्य विधिना वैदिकेन तु ॥ तान्त्रिकेणाथवा सामान्यार्घ्योक्तविधिना शुभम् ॥ तत्रौषधीः पल्लवांश्च क्षिपेद्रत्नादिकं ततः ॥ संवेष्ट्य वस्त्रयुग्मेन तत्रावाह्यार्चयेच्छिवाम् ॥ कलशस्थजले मूलमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥ ततस्तदुदकेनोदङ्मुखं शिष्यनवस्थितम् ॥ प्राङ्मुखो दैशिकः प्रोक्षेन्मूलमष्टशतं जपन् ॥ धृताव्यवास्त्रसश्चोपविष्टस्य प्राङ्मुखस्य वै ॥ उदङ्मुखो गुरुस्तस्य न्यस्य के दक्षिणं करम् ॥ (के मस्तके) नदत्सु नानावाद्येषु ब्रह्मघोषे भवत्यपि ॥ त्रिवारं दक्षिणे कर्णे मूलमन्त्रं समुच्चरेत् ॥ सपर्याद्युपयुक्तांश्च सर्वान्मन्त्रानुपादिशेत् ॥ परम्परागतांस्तस्मै सम्प्रदायान्वदेदपि ॥ सममस्त्वावयोरेवं दद्याच्चैवाशिषं गुरुः ॥ ततः शिष्यो गुरोरग्रे मन्त्रमष्टोत्तरं शतम् ॥ जपेच्च परया

भक्त्या तदन्ते प्रणमेद्गुरुम् ॥ ब्राह्मणान् सधवा नारीः कुमारीश्च कुमारकान् ॥ भोजयेच्च गुरौ मन्त्रे देवतायां च भक्तिमान् ॥ इति तन्त्रान्तरोक्त उपदेशविधिः ॥ **अथैतत्प्रयोगः** ॥ साधक उक्तदिने कृतमङ्गलस्नानः शुचिः परिहितकौशेयवसनो धृततिलकः सन्ध्यादिनित्यकृत्यं निर्वर्त्य आचम्य प्राणानायम्य सुमुखश्चेत्यादि मङ्गलानि पठित्वा देशकालसङ्कीर्तनान्ते मम श्रीचण्डिकोपासनासिद्ध्यर्थं चण्डीनिर्वाणमन्त्रग्रहणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्वस्तिवाचनादि विधाय गुरुं शरणं व्रजेत् ॥ तद्यथा । वाद्यध्वनिपुरःसरं श्रीगुरुगृहं गत्वा " भगवन् सर्वधर्मज्ञ दीनानुग्रहकारक ॥ संसाराब्धि समुत्तर्तुं त्वामहं शरणं गतः ॥ मामुद्धर कृपासिन्धो मज्जन्तं वृजिनार्णवे ॥ चण्डीमन्त्रोपदेशेन पोतेन प्रेमयुग्दृशा " ॥ इति श्रीगुरुं सविनयं प्रार्थ्य, वाद्यध्वनिपुरःसरं तं स्वगृहमानीय तदसम्भवे तस्यैव गृहे तमासने उपवेश्य ॥ " ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलज्ञानरूपं द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ॥ एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तन्नमामि " ॥ इति ध्यात्वा पुरुषसूक्तेन यथाविभवं षोडशोपचारैः सम्पूज्य स्तुत्वा " आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधपूर्णम् ॥ योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यं श्रीमद्गुरुं नित्यमहं नमामि ॥ " इति साष्टाङ्गं प्रणम्य कृताञ्जलिस्तिष्ठेत् ॥ अथ गुरुराचम्य प्राणानायम्य सर्वतोभद्रमण्डले तीर्थसलिलपूर्णं सौवर्णादिकुम्भं पूजाप्रकरणे वक्ष्यमाणसामान्यार्घ्यविधिना वैदिकविधिना वा संस्थाप्य तत्र सर्वौषधीः पञ्चपल्लवान् गन्धपुष्पफलहिरण्यरत्नादिकं च निक्षिप्य गन्धपुष्पादिना कलशं सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य कुम्भे महालक्ष्मीमावाह्य वक्ष्यमाणनित्यार्चनक्रमेण, अशक्तौ यथाशक्ति सम्पूज्य। कलशजलमष्टोत्तरशतवारावृत्तेन मूलमन्त्रेणाभिमन्त्र्य उत्तराभिमुखोपविष्टं शिष्यं शिरसि स्वयं पूर्वाभिमुखोपविष्टो गुरुः कलशजलेनाष्टोत्तरशतवारं दर्भाग्रैः सम्प्रोक्ष्य । ततः परिहितान्यवाससः

प्राङ्मुखोपविष्टस्य तस्य दक्षिणपार्श्वउदङ्मुखोपविष्टो गुरुः शिरसि दक्षिण-करं दत्वा तस्य दक्षिणकर्णे त्रिर्नवार्णमुपदिशेत्तेन तथैव वाचयित्वा तस्मै वक्ष्यमाणं मन्त्रार्थमाख्याय सपर्याद्युपयुक्तान् मन्त्रान् परम्परागतसम्प्र-दायांश्चोक्त्वा सममस्त्वावयोरित्याशिषं दद्यात्। अथ शिष्य ऋष्यादि-स्मरणन्यासध्यानादिपूर्वकं मूलमष्टोत्तरशतं जपित्वा "अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ॥ चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ गुरु-र्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ॥ गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः" ॥ इति साष्टाङ्गं प्रणम्य गुरवे भूयसीं दक्षिणां दत्वा वस्त्रालङ्कारा-दिभिः परितोष्य श्रीगुरुं साङ्गतासिद्ध्यर्थं ब्राह्मणसुवासिनीः कुमारिकाश्च भोजयित्वा दक्षिणादिभिः प्रतोषयेत् ॥ एतावदशक्तौ साधको गुरुं सम्पूज्य नत्वा भगवन् सर्वधर्मज्ञेति पूर्वोक्तश्लोकेन प्रार्थयेत् ॥ तत उदङ्मुखोपविष्टो गुरुः शिष्यं प्राङ्मुखमुपवेश्य तस्य दक्षिणकर्णे त्रिवारं मन्त्रमुपदिशेत् ॥ शिष्यश्च तथैव त्रिरुच्चार्य गुरुं प्रणम्य तस्मै भूयसीं दक्षिणां दद्यादित्युपदेश-प्रयोगः ॥ अथ गुर्वभावे मन्त्रग्रहणप्रकारस्तन्त्रान्तरे। गुरोरभावे मन्त्राणां ग्रहणक्रम उच्यते ॥ चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा गत्वा शिवालयम् ॥ सौवर्णे राजते पत्रे तालपत्रेऽथवा पुनः ॥ लिखित्वा भूर्जपत्रे वा मन्त्रं कुङ्कुम-चन्दनैः ॥ तत्पत्रं स्थण्डिले स्थाप्य पूजयित्वा महेश्वरम् ॥ पायसान्नस्य नैवेद्यं दत्वा तं प्रणिपत्य च ॥ नमस्ते धूर्जटे मह्यं मन्त्रमेनमुपादिश ॥ येन स्यां कृतकृत्योऽहं त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ इति सम्प्रार्थ्य देवेशं तद्गुरुः समुपा-विशेत् ॥ तेनोपदिष्टमात्मानं मत्वा तत्पत्रगं मनुम् ॥ तत्सन्निधावष्टशतं जपेद्देवं गुरुं स्मरन् ॥ अष्टशतमष्टोत्तरशतम् ॥ गुर्वभावेतु मन्त्राणामेवं ग्रहणमिष्यते ॥ इति ॥ इति **गुर्वभावे मन्त्रग्रहणविधिः** ॥ अथैतत्प्रयोगः ॥ चन्द्रोपरागे सूर्योपरागे वा स्नात्वा परिहितशुचिवसनः शिवालयं गत्वा तत्र मृदा स्थण्डिलं कृत्वा सौवर्णे राजते पत्रे ताडपत्रे भूर्जपत्रे वा कुङ्कुमचन्दनादिना इष्टमन्त्रं

विलिख्य स्थण्डिले स्थापयित्वा शिवं षोडशोपचारैः सम्पूज्य प्रभूतं पायस-नैवेद्यमर्पयित्वा साष्टाङ्गं प्रणम्य देवतां गुरुं भावयन् पत्रस्थं मन्त्रं त्रिरुच्चार्य गुरूपदिष्टं भावयित्वा पूर्ववद्देवपुरतोऽष्टोत्तरशतवारं जपेत् ॥ ब्राह्मणभोजनादिकं पूर्ववत् ॥ इति चण्डिकोपास्तिदीपिकायां दीक्षाप्रकाशः समाप्तः ॥

इति चण्डिकोपास्तिदीपिकायां दीक्षाप्रकाशः ।

॥ श्री ॥

अथ चण्डिकोपास्तिदीपिकायां आह्निकप्रकाशः ॥

|| श्री ||

आह्निकप्रकाशः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ चण्डिकोपास्तिदीपिकायामाह्निक-प्रकाशः प्रारभ्यते। तत्रादौ प्रातःकृत्यम् । मन्त्रमहोदधौ । ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय प्रक्षाल्यङ्घ्रिकराननम् ॥ परिधायाम्बरं शुद्धमन्तःस्नानं विधाय च ॥ अन्तःस्नानं चेत्थम् ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं निजभूषायुधैर्युतम् ॥ शिरःस्थं संस्मरे-द्देवं तत्पादोदकधारया ॥ विशन्त्या ब्रह्मरन्ध्रेण निजदेहं विशुद्धया ॥ प्रक्षा-ल्यन्तर्गतं पापं विरजा जायते नरः ॥ इति ॥ (शिरस्थं ब्रह्मरन्ध्रगतसहस्र-दलाब्जस्थितं) अथाचम्यासने शुद्ध उपविश्य गुरुं स्मरेत् ॥ शिवस्वरूपं पद्मस्थं प्रसन्नं द्विभुजाक्षिकम् ॥ प्राणानायम्य ऋष्यादि न्यस्य ध्यात्वा च देवताम् ॥ मन्त्रं जप्त्वा यथाशक्ति, मलोत्सर्गादिकं चरेत् ॥ मन्त्रस्नानं ततः कुर्यात् स्नात्वा वेदोक्तमार्गतः ॥ (मन्त्रस्नानं तान्त्रिकस्नानं) प्राणा-नायम्य मूलेन कृत्वा न्यासं षडङ्गकम् ॥ आदित्यमण्डलात्तीर्थान्याह्वयेत्सृणि-मुद्रया ॥ (सृणिमुद्रया अङ्कुशमुद्रया) तल्लक्षणं यथा॥ ऋज्वीं च मध्यमां कृत्वा तर्जनीं मध्यपर्वणि ॥ सङ्कोच्याकुञ्चयेत् किञ्चिन्मुद्रैषाङ्कुशसंज्ञिता ॥ इति ॥—मुद्रापदनिरुक्तिर्मुद्रानिघण्टौ । याभिर्विरचिताभिस्तु मोदन्ते सर्व-देवताः ॥ तस्मान्मुद्रापदेनोक्ताः सर्वकर्मफलप्रदाः ॥ इति ॥ देवेभ्यो मुदं राति ददातीति मुद्रा इति तद्व्युत्पत्तिः ॥ तन्त्रसारोक्ता निरुक्तिर्यथा । मोदिनी सर्वदेवानां द्राविणी पापसंहतेः ॥ तस्मान्मुद्रेति विख्याता सर्वकामार्थ-साधिका ॥ इति ॥ मन्त्रत्रयेणाम्बुमध्ये उच्यते तन्मनुत्रयम् ॥ ब्रह्माण्डोदर-तीर्थानि करैः स्पृष्टानि ते रवे ॥ तेन सत्येन मे देव तीर्थं देहि दिवाकर ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ॥ नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् संनिधिं कुरु ॥ (सिन्धुकावेरीत्येकं पदं सिन्धुसहिता कावेरीति विग्रहः)

आवाहयामि त्वां देवि स्नानार्थमिह सुन्दरि ॥ एहि गङ्गे नमस्तुभ्यं सर्वतीर्थ-समन्विते ॥ ततो वमितिमन्त्रेण योजयेत्तानि तज्जले ॥ (तानि तीर्थानि) अग्न्यर्केन्दुमण्डलानि तत्र सञ्चिन्तयेज्जले ॥ मन्त्रयेत्तेन बीजेन रविवारं ततो जलम् ॥ (तेन बीजेन वंबीजेन । रविवारं द्वादशवारम्) कवचेनावगुण्ठ्याथ रक्षेदस्त्रेण तत्पुनः ॥ (कवचेन हुमितिमन्त्रेण । अवगुण्ठ्य अवगुण्ठन-मुद्रां प्रदर्श्य । अवगुण्ठनमुद्रा यथा। सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी ॥ अवगुण्ठनमुद्रेयं परितो भ्रामिता दिशः ॥ इति ॥ **तृचभास्करे** तु। मुष्टिद्वयस्य तर्जन्यौ प्रसार्याधोमुखे कृते ॥ अनुलोमविलोमाभ्यां भ्रामिते देवताभितः ॥ दुष्टदृष्टिनिरासाय सैषा मुद्रावगुण्ठनी ॥ इत्युक्त्वा ॥ अस्त्रेणफडितिमन्त्रेण) अत्र चक्रमुद्रादर्शनं शिष्टसम्प्रदायः, तत्र चक्रमुद्रा यथा । हस्तौ तु सम्मुखौ कृत्वा संलग्नौ सुप्रसारितौ ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ चक्रमुद्रेयमीहिता ॥ इति ॥ मूलमन्त्रेणेशवारमभिमन्त्र्य नमेज्जलम्॥ (ईशवारमेकादशवारम्) मन्त्रेण वक्ष्यमाणेन देवतां मनसि स्मरन् ॥ आधारः सर्वभूतानां विष्णोरतुलतेजस ॥ तद्रूपाश्च ततश्चापस्तस्मात्ताः प्रणमाम्यहम् ॥ मज्जेज्जले स्मरंस्तत्र मूलं च देवताकृति ॥ ततश्च सिञ्चेत्कं सप्तकृत्वः कलशमुद्रया ॥ (कं शिरः)। कलशमुद्रा यथा। दक्षाङ्गुष्ठं पराङ्गुष्ठे क्षिप्त्वा हस्तद्वयेन तु ॥ सावकाशात्मिकां मुष्टिं कुर्यात्कलशमुद्रिका ॥ इति ॥ मूलेनाथ चतुर्मन्त्रैरभि-षिञ्चेन्निजां तनुम् ॥ उच्यन्ते ते च चत्वारो मन्त्राः शङ्करभाषिताः ॥ सिसृक्षोर्निखिलं विश्वं मुहुः शुक्रं प्रजापतेः ॥ मातरः सर्वदेवानामापो देव्यः पुनन्तु माम् ॥ अलक्ष्मीर्मलरूपा या सर्वभूतेषु संस्थिता ॥ (तामिति शेषः) क्षालयन्ति निजस्पर्शादापो देव्यः पुनन्तु माम् ॥ यन्मे केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ॥ ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्धत वो नमः ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यमरिपक्षक्षयः सुखम् ॥ सन्तोषः क्षान्तिरास्तिक्यं विद्या भवतु वो नमः ॥ ततो देवान्मनुष्यांश्च सङ्क्षेपात्तर्पयेत्पितॄन् ॥ इदं

स्नानाङ्गतर्पणम् ॥ पितृनिति देवर्ष्योरप्युपलक्षणम् ॥ तर्पणं स्वस्वतीर्थे-
न कार्यम् । तानि तीर्थानि " अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥
मूलेऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम् " इति (कायं प्राजापत्यं, तेन ऋषितर्पणम् ।)
तीर्थाभावे स्वसदने स्नायादुष्णेन वारिणा ॥ अल्पा एव प्रयोक्तव्यास्तत्र
मन्त्रा यथोचितम् ॥ भस्मना गोरजोभिर्वा स्नायान्मन्त्रेण वाक्षमः ॥
(अक्षमः जलस्नानासमर्थः ।) इति मन्त्रस्नानम् ॥ अथ मन्त्रसन्ध्या ॥
तत आचम्य पीठस्थस्तिलकं रचयेत् सुधीः ॥ (तिलकं भस्मादिपुण्ड्रान्)
कृत्वा सन्ध्यां स्वशाखोक्तां मन्त्रसन्ध्यामथाचरेत् ॥ सन्ध्यायां प्राची उदीची
वा दिक् प्रशस्ता ॥ सन्ध्या होमजपादीनि प्राङ्मुखोदङ्मुखश्चरेत् " ॥ इति
हारीतोक्तेः । तत्र प्राची, " यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति प्राचीं तु तां वेद-
विदो वदन्ति " ॥ इत्युक्तलक्षणा ग्राह्या । तदनुरोधेनोदीच्यपि । पूजायां
तु विशेषो वक्ष्यते । अथाचमनम् ॥ तच्च मूलमन्त्रेण कार्यम् । मूलेनाच-
मनप्राणायामौ तान्त्रिककर्मसु । इति तन्त्रराजोक्तेः । मन्त्रसहोदयौ तु ।
आत्मविद्याशिवैस्तत्त्वायस्वधान्तैः पिबेज्जलम् ॥ हां हीं हूमादिभिः शैवैः
शाक्तैर्वाग्भवपूर्वकैः ॥ ॐ ऐं आत्मतत्त्वाय स्वधा । ॐ ऐं विद्यातत्त्वाय
स्वधा । ॐ ऐं शिवतत्त्वाय स्वधा । इति शाक्तैराचमनं कार्यमित्यर्थः ॥
देवीमहोत्सवे तु क्रमेण ऐं ह्रीं क्लीं बीजपूर्वकेण नमोन्तेन तत्त्वत्रयेणोक्तम् ।
दुर्गामहोत्सवे चामुण्डायै विच्चे सर्वतत्त्वाय नम इति चतुर्थं चोक्तम् । आच-
मनं ब्राह्मतीर्थेन कार्यम् । उक्तं च याज्ञवल्क्येन । " ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो
नित्यमुपस्पृशेत् ॥ " इति ॥ ब्राह्मतीर्थं चाङ्गुष्ठमूले । " मूले त्वङ्गुष्ठस्य
ब्राह्मम् ॥ " इत्यमरसिंहः ॥ " क्षालनादिकमङ्गुल्या स्पर्शोऽपि स्याद-
मन्त्रकः ॥ स्पर्शमुद्राश्च । आस्ये नसोः प्रदेशिन्यानामया नेत्रकर्णयोः ॥
कनिष्ठया नाभिदेशेऽङ्गुष्ठः सर्वत्र संयुतः ॥ तलेन हृदये चैव सर्वाभिर्म-
स्तकेंऽसयोः " ॥ इति ॥ तत्र क्षालनं क्रमेण दक्षवामकरयोः, ऊर्ध्वाधरो-

ष्ठयोः, पुनर्दक्षकरस्य, दक्षवामपादयोश्च । आदिपदेन मूर्ध्नः प्रोक्षणम् ॥ एतावद्विस्तृताचमनाशक्तौ " त्रिः पीत्वापो हस्तं प्रक्षाल्य दक्षिणकर्णं स्पृशेदिति " **स्मृत्यर्थसारोक्तं** सङ्क्षिप्तमाचमनं कार्यम् । सन्ध्यारम्भे द्विराचमनम् ॥ " स्नानसन्ध्याजपाद्येषु द्विराचमनं" इति **गोभिलस्मृतेः** ॥ **अथ प्राणायामः** ॥ प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः पूरकः कुम्भकस्तथा ॥ रेचकश्चेति वायोस्तु पूरणात्पूरकः स्मृतः ॥ कुम्भकः स्तम्भनाद्वायो रेचनाद्रेचकः स्मृतः ॥ पूरयेद्वामया वायुं रेचयेद्दक्षनासया ॥ मन्त्रस्यावृत्तयः कार्या द्वात्रिंशत्पूरके तथा ॥ षोडशद्वादशाष्टौ वा चतस्रो वा तदर्धकम् ॥ कुम्भके द्विगुणा ज्ञेया रेचके पूरकार्धतः " ॥ इति ॥ क्वचित्पूरकरेचकयोरुक्तावृत्तिविपर्यासः क्वचिन्नासापुटविपर्ययश्चोक्तः ॥ एतावदशक्तौ केवलकुम्भकेनैव प्राणायामः कार्यः ॥ तदुक्तं **वसिष्ठेन** । " पूरकरेचकाशक्तौ केवलं कुम्भयेदिति" ॥ सन्ध्यारम्भे प्राणायामत्रयं कुर्यात् तदुक्तं **कर्मप्रदीपे** । " सन्ध्यार्चने जपे होमे प्राणायामास्त्रयस्त्रयः " ॥ **प्राणायामे मुद्राः** पञ्चाङ्गुलीभिर्नासाग्रं प्रयतः पीडयेन्नरः ॥ मुद्रेयं सर्वपापघ्नी वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यतेश्च ब्रह्मचारिणः ॥ इति ॥ **इति प्राणायामः** ॥ जलमादाय वामे तु दक्षेण सप्तधा तनुम् ॥ सम्मार्ज्य मूलमन्त्रेणावशिष्टं तत्पुनर्जलम् ॥ दक्षहस्ते समादाय नासिकान्तिकमानयेत् ॥ इडयान्तः समाकृष्य तद्धौतैः पापसञ्चयैः । (इडया वामनासानाड्या) कृष्णवर्णं पिङ्गलया रेचितं प्रविचिन्त्य तत् (पिङ्गलया दक्षिणनासानाड्या । तज्जलं कृष्णवर्णं प्रविचिन्त्येन्वयः) क्षिपेदस्त्रेण पुरतः कल्पिते भिदुरोपले ॥ (अस्त्रेण फडितिमन्त्रेण । भिदुरोपले वज्रसदृशे पाषाणे । कुलिशं भिदुरं पविरित्य**मरः**) अयं जलक्षेपः क्वचिद्वामभागेऽप्युक्तः । अघमर्षणमेतद्धि सकलाघनिवर्हणम् ॥ पुनरञ्जलिनादाय जलमर्घ्यं दिशेत्ततः ॥ त्रिवारं मूलमन्त्रान्ते षोडशार्णं मनुं जपन् ॥ रविमण्डलसंस्थाय देवायार्घ्यपदं वदेत् ॥ कल्पयामीति मन्त्रोऽयं षोडशार्ण उदाहृतः ।, (षोडशार्ण इत्युप-

लक्षणम् । देवायेति पदस्थाने इष्टदेवतानाम्नो योजनीयत्वेनाक्षरसङ्ख्याया न्यूनाधिकत्वसम्भवात् ॥) सूर्यमण्डलगं देवं ध्यायन्निष्टमनन्यधीः ॥ प्रजपेन्मूलगायत्रीं मूलं वाष्टोत्तरं शतम् ॥ नवार्णगायत्र्युक्ता कालिकापुराणे "नारायण्यै च विद्महे चण्डिकायै च धीमहि ॥ तन्नश्चण्डी प्रचोदयात्" ॥ इति ॥ जातवेदस इत्येकर्चोपस्थाय देवताम् ॥ दिग्देवताः प्रणम्याथ द्विराचम्य विसर्जयेत् ॥ **इति प्रातःसन्ध्या** ॥ एवमेव मध्याह्नसन्ध्या सायंसन्ध्या च ॥ विशेषस्तु प्रयोगे वक्ष्यते ॥ **अथ तर्पणं**, चण्डिकारहस्ये । कृत्वा माध्याह्निकं सर्वमुदकान्ते समाहितः ॥ तर्पणाय महालक्ष्म्याः षडङ्गं न्यासमाचरेत ॥ ह्रीं चण्डिकायै मन्त्रेण व्यस्तेन च समस्ततः ॥ ततश्च त्रिजगद्धात्रीमृषिभिर्वन्दितां पराम् ॥ ध्यात्वा नवकबीजान्ते चण्डिका तृप्यतामिति ॥ जलाञ्जलीनष्टशतं प्रदद्यात्कुसुमान्वितान् ॥ सेचयेच्च तदर्धेन तदर्धेनाथवा पुनः ॥ महालक्ष्मीं तर्पयित्वा कर्ता कामानवाप्नुयात् ॥ दत्वार्घ्यं दिननाथाय तीर्थं संहारमुद्रया ॥ विसृज्यार्के लोकपालान्नत्वा देवस्तुतिं पठेत् ॥ इति सूर्यार्घ्यदानमन्त्रः प्रयोगे वक्ष्यते ॥ अधोमुखं वामहस्तं तदूर्ध्वं दक्षहस्तकं ॥ क्षित्वाङ्गुलीभिः संयोज्य हस्तौ तु परिवर्तयेत् ॥ एषा संहारमुद्रा स्याद्विसर्जनविधौ मता॥इति॥ **इति तान्त्रिकसन्ध्यादिविधानम्** ॥**अथैतत्प्रयोगः**। श्रीमान् साधको ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय भगवतीं चण्डिकां स्मरेत् ॥ तद्यथा। प्रातःस्मरामि शरदिन्दुकलावतंसां सद्रत्नवन्मकरकुण्डलहारभूषाम् ॥ दिव्यायुधोर्जितसुनीलसहस्रहस्तां रक्तोत्पलाभचरणां त्रिगुणां परेशाम् ॥ प्रातर्नमामि महिषासुरचण्डमुण्डशुम्भासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् ॥ ब्रह्मेन्द्ररुद्रमुनिमोहनलोलशीलां चण्डीं समस्तसुरमूर्तिमनेकरूपाम् ॥ प्रातर्भजामि भजतामभिलाषदात्रीं धात्रीं समस्तजगतां दुरितापहन्त्रीम् ॥ संसारबन्धनविमोचनहेतुभूतां मायां परां भगवतीं परमेश्वरस्य ॥ श्लोकत्रयमिदं देव्याश्चण्डिकायाः पठेन्नरः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति चण्डीलोकं च गच्छति ॥ इति स्मृत्वा हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य

शुद्धे वाससी परिधाय आसने उपविश्य शिरसि सहस्रदलकमलमध्यगतां कोटिसूर्यप्रकाशां निजायुधालङ्कारयुतां चतुर्भुजामष्टादशभुजां वा महालक्ष्मीं ध्यात्वा तत्पादोदकधारया ब्रह्मरन्ध्रमार्गेण स्वहृदयं प्राप्तया क्षालितसमस्तान्तर्बाह्यशरीरमलमात्मानं भावयेदित्येवं रूपमान्तरस्नानं विधायाङ्गेषु भस्म विलिप्य । परमरमणीयस्वरूपं द्विभुजं द्विनेत्रं पद्मस्थं प्रसन्नमुखाम्भोजं श्रीगुरुं ध्यात्वा । तस्य मानसीं पूजां विधाय । गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ॥ गुरुः साक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ इति नमस्कृत्य गुरुदेवतात्मनामैक्यं विभाव्य वक्ष्यमाणप्रकारेणाचम्य प्राणानायम्य जपप्रकाशे नवार्णप्रकरणे वक्ष्यमाणेन प्रकारेण ऋष्यादिस्मरणन्यासध्यानमानसपूजनपूर्वकं यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपित्वा जपं निवेद्य ॥ त्रैलोक्यचैतन्यमयस्वरूपे श्रीचण्डिके त्वच्चरणाज्ञयैव॥ प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्तयिष्ये ॥ संसारयात्रामनुवर्तमानं त्वदाज्ञया श्रीजगदीश्वरीशे ॥ स्पर्धातिरस्कारकलिप्रमादभयानि मां माभिभवन्तु मातः ॥ इति देव्याज्ञां गृहीत्वा । " समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले ॥ विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे " ॥ इति पृथ्वीं प्रार्थ्य स्मृत्युक्तमार्गेण मलोत्सर्गादि विधाय ॐ क्लीं पक्षसेनाधिपतये मणिभद्राय किलिकिलिस्वाहा ॥ इति यथोक्तवृक्षकाष्ठिकां गृहीत्वा तया क्लीं कामदेवाय सर्वजनप्रियाय स्वाहा ॥ इति दन्तान् विशोध्य । मूलमन्त्रेण मुखं प्रक्षाल्याचामेत् ॥ अथ नद्यादौ गत्वा स्वशाखोक्तविधिना स्नात्वा तान्त्रिकस्नानं कुर्यात् ॥ तद्यथा । आचम्य प्राणानायम्य महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं मन्त्रस्नानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य मूलमन्त्रस्य ऋष्यादिन्यासं षडङ्गन्यासं च कृत्वा नाभिमात्रे जलेऽवतीर्य जले स्वपुरतो हस्तमात्रं चतुरस्रमण्डलं चिन्तयित्वा । " ब्रह्माण्डोदरतीर्थानि करैः स्पृष्टानि ते रवे ॥ तेन सत्येन मे देव तीर्थं देहि दिवाकर " ॥ इति सूर्यं प्रार्थ्य तन्मण्डलात् ' क्रों ' इत्यङ्कुशमुद्रया तीर्थान्याकृष्य " आवाहयामि त्वां देवि स्नानार्थमिह सुन्दरि ॥ एहि गङ्गे नम-

स्तुभ्यं सर्वतीर्थसमन्विते ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ॥ नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु" ॥ इति गङ्गादिनदीरावाह्य पुरश्चिन्तितचतुरस्रजलमण्डलं 'वं' इत्यमृतबीजेन द्वादशवारमभिमन्त्र्य 'हुं' इति कवचमन्त्रेणावगुण्ठनमुद्रयावगुण्ठ्य 'फट्' इत्यस्त्रमन्त्रेण चक्रमुद्रया संरक्ष्य मूलमन्त्रेणैकादशवारमभिमन्त्र्य "आधारः सर्वभूतानां विष्णोरतुलतेजसः ॥ तद्रूपाश्च ततश्चापः तस्मात्ताः प्रणमाम्यहम्" ॥ इति जलं नमस्कृत्य पूर्वकल्पिते चतुरस्रजलमण्डले षट्कोणचक्रं तन्मध्ये मूलमन्त्रं च विचिन्त्य तस्मिन्महालक्ष्मीं ध्यात्वा मूलमन्त्रदेवतात्मनामैक्यं विभाव्य 'ॐ हंसः सोऽहम्' इति मन्त्रेण त्रिर्निमज्योन्मज्य मूलेन कुम्भमुद्रया सप्तकृत्वः शिरस्यभिषिच्य "सिसृक्षोर्निखिलं विश्वं मुहुः शुक्रं प्रजापतेः ॥ मातरः सर्वभूतानामापो देव्यः पुनन्तु माम् ॥ अलक्ष्मीर्मलरूपा या सर्वभूतेषु संस्थिता ॥ तां क्षालयन्ति संस्पर्शादापो देव्यः पुनन्तु माम् ॥ यन्मे केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ॥ ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु वो नमः" ॥ इति मन्त्रैरात्मानमभिषिच्य स्नानाङ्गतर्पणं कुर्यात् । ब्रह्मादयो देवास्तृप्यन्तु । सनकादयो मुनयस्तृप्यन्तु । कव्यवाहनादयः पितरस्तृप्यन्तु ॥ इति ॥ **इति तीर्थादौ शीतजलस्नानप्रयोगः अथ गृहे उष्णोदकस्नानप्रसङ्गे** उष्णोदके "आवाहयामि त्वां देवि" इति मन्त्रद्वयेन तीर्थान्यावाह्य "सिसृक्षोर्निखिलं विश्वं" इत्यादिमन्त्रचतुष्टयं पठन् स्नायात् ॥ नात्र तर्पणादिकम् । जलस्नानाशक्तौ भस्मनो गोपादरजसो वाङ्गेषु लेपनम्, पूर्वोक्तमन्त्रचतुष्टयेन जलेन मार्जनं वा कुर्यादिति **गौणस्नानम्** ॥ ततो धौते वाससी धृत्वा आसने उपविश्य भस्मादितिलकं कृत्वा शास्त्रोक्तसन्ध्यान्ते मन्त्रसन्ध्यां कुर्यात् । सा चेत्थम् । प्रसिद्धपूर्वोत्तरान्यतरदिङ्मुखः साधकः मूलमन्त्रेण ब्रह्मतीर्थेन त्रिर्जलं पीत्वा ततः क्रमेण दक्षवामकरौ, ऊर्ध्वाधरोष्ठौ, पुनर्दक्षहस्तं, दक्षवामचरणौ च प्रक्षाल्य । मूर्धानं प्रोक्ष्य । ततः साङ्गुष्ठया

तर्जन्या मुखं, दक्षवामनासे च साङ्गुष्ठयानामिकया नेत्रे, कर्णौ च, हस्ततलेन हृदयं, सर्वाङ्गुलीभिर्मस्तकमसौ च, स्पृशेत् ॥ एतावदशक्तौ त्रिः पीत्वापो हस्तं प्रक्षाल्य दक्षिणकर्णं स्पृशेत् ॥ **इत्येकमाचमनम्** ॥ एवं द्विराचम्य प्राणानायच्छेत् । तद्यथा गृहस्थादिः स्वस्वमुद्रया नासां धृत्वा चण्डीनवार्णमन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि ॥ महाकालीमहालक्ष्मीमहासरस्वत्यो देवताः प्राणायामे विनियोगः । इत्युक्त्वा द्वात्रिंशत्षोडशद्वादशाष्टचतुर्ष्वन्यतमसङ्ख्यया मूलमावर्तयन् वामनासया वायुमापूर्य पूरकद्विगुणसङ्ख्यया मूलमावर्तयन् वायुं निरुध्य पूरकार्धसङ्ख्यया मूलमावर्तयन् दक्षिणनासया वायुं रेचयेत् ॥ **इत्येकः प्राणायामः** । नासाविपर्ययेण उक्तसङ्ख्यमूलावृत्तिभिरेव पूरकरेचकयोर्विधानं, **द्वितीयः** । **प्रथमवत्तृतीयः** । इति त्रिः प्राणानायम्य कलशजलं 'वं' इति धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य मूलेनाष्टवारमभिमन्त्र्य, "ब्रह्माण्डोदरतीर्थानि" इति पूर्वोक्तश्लोकमन्त्रेण सूर्यं प्रार्थ्य 'क्रों' इत्यङ्कुशमुद्रया सूर्यमण्डलात्तीर्थान्याकृष्य 'वं' इति कलशजले संयोज्य । महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं मन्त्रसन्ध्यां करिष्ये । इति सङ्कल्प्य वामहस्ते जलं गृहीत्वा द्वादशवारं सप्तवारं वा मूलेन दर्भाङ्कुरैरङ्गुलीभिर्वा मार्जनं कृत्वावशिष्टजलं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा नासिकासमीपमानीय वामनासयान्तःसमाकृष्य तेन सर्वमान्तरं पापसञ्चयं क्षालितं भावयित्वा तज्जलं दक्षिणनासया दक्षिणकरे विसृज्य 'अस्त्राय फट्' इति पुरतो वामभागे वा दृढपाषाणे क्षिपेदित्यघमर्षणं कृत्वा । अञ्जलौ जलमादाय मूलमन्त्रान्ते रविमण्डलस्थायै महालक्ष्म्यै इदमर्घ्यं समर्पयामि । इति त्रिरर्घ्यदानं कृत्वा कालातिक्रमे एकमधिकं दद्यात् ॥ ततः पूर्ववद्विराचम्य त्रिः प्राणानायम्य मूलमन्त्रस्य ऋष्यादि स्मृत्वा न्यासध्यानमानसपूजादिकं कृत्वा मूलमष्टोत्तरशतं जपेत् । ऋष्यादिस्मरणन्यासध्यानादिकं **जपप्रकाशे नवार्णविधाने** वक्ष्यते । जपान्ते पुनर्हृदयादि षडङ्गं कृत्वा गुह्यातिगुह्यगोप्त्री त्वमिति जपं निवेद्य जातवेदसे

सुनवाममित्येकया ऋचोपस्थायेन्द्रादीन् दिक्पालान्नत्वा द्विराचामेदिति प्रातःसन्ध्या ॥ मध्याह्नसन्ध्यायां प्रातःपदस्थाने मध्याह्नपदं सायंसन्ध्यायां सायमिति पदं च योज्यमिति विशेषः । ततो निजशाखीयमध्याह्नसन्ध्यानन्तरं तान्त्रिकमध्याह्नसन्ध्यां कृत्वा । ब्रह्मयज्ञान्ते स्वशाखीयतर्पणानन्तरं महालक्ष्मीतर्पणं कुर्यात् । तद्यथा द्विराचम्य त्रिः प्राणानायम्य महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं तर्पणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य । ह्रीं चण्डिकायै इति पञ्चाक्षरेण व्यस्तसमस्तेन हृदयादिषडङ्गं कृत्वा सर्वस्याद्येति रहस्योक्तप्रकारेण ध्यात्वा मानसोपचारैः सम्पूज्य मूलमन्त्रान्ते, चण्डिका तृप्यतामिति गन्धपुष्पाक्षतसहितान् अष्टोत्तरशतं, तदर्धं, तदर्धं वा, जलाञ्जलीन् दत्वा इन्द्राय नमोऽग्नये नम इत्यादिना दिक्पालान्नत्वा द्विराचामेदिति महालक्ष्मीतर्पणं कृत्वा । ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्रः । हंसः सोऽहम् । सग्रहराशिनक्षत्रयोगकरणपरिवृतासनसंस्थितश्रीसूर्य एष तेऽर्घ्यः ॥ इति **चण्डीसपर्याक्रमकल्पवल्ल्युक्तेन** मन्त्रेण सूर्यायार्घ्यत्रयं दत्वा । तीर्थानि संहारमुद्रया सूर्यमण्डले विसृज्य द्विराचामेत् ॥ इति चण्डिकोपास्तिदीपिकायां आह्निकप्रकाशः समाप्तः ॥

इति चण्डिकोपास्तिदीपिकायां आह्निकप्रकाशः।

॥ श्री ॥

अथ चण्डिकोपास्तिदीपिकायां नित्यार्चाप्रकाशः ॥

॥ श्री ॥

नित्यार्चाप्रकाशः ।

अथ चण्डिकोपास्तिदीपिकायां नित्यार्चाप्रकाश आरभ्यते ॥ तत्र चण्डिकाया नित्यार्चाविधिश्चण्डिकार्चनरहस्ये । प्रविश्य देवतागारं वितानपरिशोभितम् ॥ बहुदीपप्रकाशाढ्यं बहुधूपैः सुधूपितम् ॥ तत्रोक्तविधिना राजन् पूजयित्वा हरीश्वरौ ॥ गुरूपदेशविधिना चण्डिकार्चनमारभेत् ॥ अत्र पूजयित्वा हरीश्वरावित्युक्त्या देवतान्तरोपासकानामपि तत्तद्देवतोपासनाधिकारार्थं हरीश्वरयोः पूजनमावश्यकमिति ज्ञापितम् ॥ अथ पूजायां दिगुक्ता **वैशम्पायनेन** ॥ यत्र दिङ्नियमो नास्ति तत्र प्राची स्मृता नृप ॥ तदभावे मतोदीची विशेषोक्तौ पराः स्मृताः ॥ इति ॥ तत्र, यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति प्राचीं तु तां वेदविदो वदन्ति ॥ इत्युक्तलक्षणा प्राची सर्वकर्मसु प्रशस्ता ॥ तान्त्रिकास्तु, सूर्योदयस्था सा प्राची स्नानसन्ध्यादिकर्मसु ॥ पूज्यपूज्यकयोर्मध्यः प्राची प्रोक्ता सुरार्चने ॥ इत्याहुः ॥ वैदिकपूजायां लोकप्रसिद्धा प्राची, तान्त्रिकपूजायां पूज्यपूजकयोर्मध्यः प्राचीत्यन्ये ॥ चलप्रतिमासु प्रथमा, स्थिरासु द्वितीयेत्यपरे ॥ आवरणेषु लोकपालपूजायां तदायुधपूजायां च लोकप्रसिद्धैव प्राची ॥ प्राच्यनुरोधेनान्या दिशो ज्ञेयाः ॥ **इति दिग्विचारः** ॥ आचमनप्राणायामौ **प्रागाह्निकप्रकाशे** उक्तौ ॥ **अर्चनचिन्तामणौ** आदौ कृताञ्जलिर्दक्षे गणेशं वामतो गुरून् पुरः स्वां देवतां नत्वा ततोऽन्या देवता नमेत् ॥इत्युक्तम् ॥(अन्या देवता वाणीपरमेष्ठिलक्ष्मीनारायणोमामहेश्वरशचीपुरन्दराद्याः ॥) **अथ सङ्कल्पस्यावश्यकत्वमाह मार्कण्डेयः** । सङ्कल्पं च सदा कुर्यात्स्नानदानार्चनादिषु ॥ अन्यथा तानि कर्माणि विफलानि भवन्ति हि इति ॥ सङ्कल्पलक्षणमुक्तं **ऋषिभट्टीये** । सङ्कल्पः स्यान्मनसि मननं प्रोक्तरीत्याथ वाचा व्याहर्तव्यं तदनु च करेणाम्बुसेकस्त्रिधेति ॥ वाङ्मात्रेण

त्वरितकरणे केचिदिच्छन्ति चाम्बुक्षेपस्थानेऽञ्जलिमुपदिशन्त्यन्य एष्विष्ट आद्यः ॥ इति ॥ सङ्कल्पारम्भे देवतास्मरणं देशकालस्मरणं च कर्तव्यम् ॥ तदुक्तं **व्रतराजे बृहद्व्यासेन** ॥ देवतास्मरणं देशकालादिस्मरणं तथा ॥ सङ्कल्पे विधिवत्कुर्यान्नित्यं धर्मस्य हेतवे ॥ इति ॥ (देवतास्मरणं सुमुखश्चैकदन्तश्चेत्यादि) **अथ देशो यथा** । द्वीपं वर्षं महाशैलपार्श्वं जनपदस्तथा ॥ महानद्यास्तटं ग्राम इत्यादिर्देश उच्यते ॥ इति ॥ **अथ कालः सिंहस्थपद्धतौ** । अब्दायनर्तुमासाश्च पक्षतिथ्यृक्षवारकम् ॥ योगश्च करणं चेति सङ्कल्पे काल इष्यते ॥ इति ॥ (वारात्पूर्वं नक्षत्रोक्तिश्छन्दोऽनुरोधात् । तेन स्मरणे आदौ वारस्ततो नक्षत्रमिति क्रमः) देशकालयोर्विस्तरेणोक्तिर्हेमाद्रौ दानकाण्डे द्रष्टव्या ॥ **अथासनानि मन्त्रमहोदधौ** । कुशासनं च वैयाघ्रं मृगाजिनमथापि वा ॥ चित्रकम्बलकं वापि सर्वाभावे तु दारुजम् ॥ इति **व्यासः** ॥ कुशासने ब्रह्मलोको मोक्षो वैयाघ्रचर्मणि ॥ कृष्णाजिने भवेत् ज्ञानं सर्वेष्टं चित्रकम्बले ॥ इति ॥ चैलाजिनकुशोत्तरमिति **भगवद्गीतासूक्तम्** ॥ तत्र सर्वाधः कुशाः । तदुपर्यजिनम् । तदूर्ध्वं चैलमिति तद्भाष्ये क्रमो दर्शितः । चैलमत्रौर्णम् । **अथ निषिद्धान्यासनानि** ॥ काष्ठपल्लववंशाश्मगोशकृत्तृणमृण्मयम् ॥ विषयं कठिनं चैव त्यजेदाधिदमासनम् ॥ इति ॥ कठिनत्वादेव सर्वाभावे तु दारुजमितिपूर्वमुक्तम् । **अथोपवेशनविधिस्तत्रैव** ॥ आधारादीन्नमस्कृत्यासनं तत्र प्रसारयेत् ॥ (आधारादयः आधारः कूर्मशेषौ च चतुर्थी पृथिवी नृप ॥ इति **चण्डिकार्चनरहस्योक्ताः** ॥) अनन्तं विमलं पद्मं ङेऽन्तासननमोन्वितम् ॥ जपन्निदध्यात्त्रीन् दर्भान् कुशचर्माम्बरासने ॥ (अनन्तासनाय नमः । विमलासनाय नमः । पद्मासनाय नमः ॥ इति तत्प्रयोगः ।) पृथ्वि त्वयेति मन्त्रेण चासने समुपाविशेत् ॥ कुर्यात्स्वास्तिकपाथोजवीरादिष्वेकमासनम् ॥ (अत्रासनशब्द आसनोपवेशनप्रकारपरः) स्वस्तिकाद्युपवेशनप्रकाराणां लक्षणानि **शारदातिलके** । जानूर्वोरन्तरे कृत्वा

सम्यक् पादतले उभे ॥ ऋजुकायो विशेद्योगी स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ (विशेदुपविशेत्) ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे ॥ पद्मासन-मिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥ एकं पादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् ॥ ऋजुकायो विशेद्योगी वीरासनमिदं स्मृतम् ॥ इति ॥ अथ **चण्डिकार्चनरहस्ये,** सिद्धासनमुक्तं तत्प्रकारस्तत्रैव । गुदमेण्ड्रान्तरं वामपादमूलेन पीडितम् ॥ वामपादोपरि स्थाप्यं दक्षिणं चरणं ध्रुवम् ॥ एतत्सिद्धासनं नाम जरामरणवर्जितम् ॥ इति ॥ अन्येऽपि बहव उप-वेशनप्रकारा ग्रन्थान्तरे उक्तास्ते तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ पृथ्वीति मन्त्रस्य ऋष्यादयः, **प्रयोगपारिजाते ।** पृथिव्या मेरुपृष्ठं तु ऋषिरित्यभिधीयते ॥ सुतलं छन्द इत्युक्तं कूर्मो वै देवता स्मृता ॥ इति ॥ अन्ये मेरुपृष्ठस्याचेतन-त्वेन, कूर्मस्य मन्त्राप्रतिपाद्यत्वेन, सुतलस्य छन्दोविशेषत्वाभावेन तेषा-मृषिदेवताच्छन्दस्त्वेन कल्पनाया अयुक्तत्वात, अनुक्तस्थले प्रजापतिर्ऋषिरिति तान्त्रिकसमयात्स ऋषिः प्रतिपाद्यत्वात्पृथिवी देवता । मन्त्रस्यानुष्टुब्वृत्त-घटितत्वात्सा छन्द इत्याहुः ॥ **अथ भूतोत्सारणं, मन्त्रमहोदधौ ।** अप-सर्पन्त्वपक्रामन्त्विति मन्त्रद्वयं पठन् ॥ आत्मानं शङ्करं ध्यात्वा दिव्यानुग्रह-शोत्सजेत् ॥ तालत्रयेणान्तरिक्षान् पार्ष्णिघातैर्धरागतान् ॥ इति ॥ अस्य मन्त्रद्वयस्य वामदेव ऋषिः । शिवो देवता । क्वचिद्वराहऋषिः भूता देवता इत्युक्तम् ॥ अनुष्टुप्छन्दः । भूतोत्सारणे विनियोगः ॥ अङ्गुष्ठयुक्ततर्जन्या परितः शब्दमाचरन् ॥ दिग्बन्धनं चरेद्धीमान् सुदर्शनमनुं जपन् ॥ प्रणवो हृदयं ङेऽन्तं सुदर्शनपदं पुनः ॥ अस्त्राय फडिति प्रोक्तो मन्त्रो द्वादश-वर्णवान् ॥ (हृदयं नमः शब्दः । ङेऽन्तं सुदर्शनपदं चतुर्थ्यन्तं सुदर्शनायेति पदम् ॥ अन्यत्सुगमम् । तथा च ॐ नमः सुदर्शनायास्त्रायफडिति द्वाद-शाक्षरः सुदर्शनमन्त्रः) शैवे पाशुपतस्य वैष्णवे सुदर्शनस्य तदितरेषु ब्रह्मास्त्रस्य योजनेति **प्रपञ्चसारे** विशेष उक्तः । तत्पक्षेऽत्र ॐ तपः

सत्यात्मने नमः इति ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण दिग्बन्धः कार्यः ॥ **इति भूतोत्सारणम्** एतावद्भिस्तराशक्तौ पृथ्वीति मन्त्रेणासने उपविश्य अपसर्पन्त्विति मन्त्रद्वयेन भूतान्युत्सारयेत् ॥ **अथ दीपस्थानं मन्त्रमहोदधौ** । तैलदीपस्तु वामे स्याद् घृतदीपस्तु दक्षिणे ॥ तैले तु रक्तवर्तिः स्यात्सितवर्तिर्घृते मता ॥ **अथ दीपवर्तिचालनार्थं शलाकोक्ता ज्ञानार्णवे** ॥ षोडशाङ्गुलमाना स्यात्सौवर्णी वा शलाकिका ॥ राजत्यौदुम्बरी वापि पैत्तली वा न लौहिका दीपपात्रप्रकृतिका सुश्लक्ष्णा बुध्नकाङ्किता ॥ तीक्ष्णाग्रा सरला मध्ये त्रिशूलाङ्कित मध्यमा ॥ इति (औदुम्बरी ताम्रमयी) ॥ लोहमयशलाकाया निषेधाच्छलाकादीपपात्रयोः समानप्रकृतिकत्वोक्तेश्च लोहमयदीपपात्रस्यापि निषेधो बोध्यते ॥ **अथ दीपस्य गुणदोषास्तच्छान्तिश्च, कर्मप्रदीपे** । दीपज्वाला समा चेत्स्यात्सर्वकार्यार्थसाधिका ॥ वधूनाशस्तु वक्रायां मरणं खरतेजसि ॥ कृष्णायां कार्यनाशः स्यात्तथा चटचटारवे ॥ (वधूनाशः वध्वाः पतिं सन्त्यज्य यत्रकुत्रापि गमनम् । मरणमपि तस्या एव) दीपवान्तौ चौरभीतिः स्रावे पशुविनाशनम् ॥ पात्रभङ्गे भ्रातृहानिर्दीपनाशे स्वनाशनम् ॥ विनाशे ज्वालयेदन्यं नष्टं दीपं तु न क्वचित् । नष्टदीपज्वालने च चक्षूरोगः प्रजायते ॥ उक्तदोषेषु शान्तिश्च सिताज्यतिलतण्डुलैः ॥ प्रतिद्रव्यं व्याहृतिभिः समस्ताभिर्हुतं चरेत् ॥ अष्टोत्तरशतं तत्र देवता तु प्रजापतिः ॥ इति ॥ एतत्प्रयोगः शान्तिग्रन्थतो ज्ञेयः ॥ दीपस्थापनविधिः पूजाप्रयोगे वक्ष्यते ॥ **अथ भूतशुद्धिर्मन्त्रमहोदधौ** । देवार्चायोग्यताप्राप्त्यै भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥ मूलाधारस्थितां देवीं कुण्डलीं परदेवताम् ॥ बिसतन्तुनिभां विद्युत्प्रभां ध्यायेत्समाहितः ॥ मूलाधारात्समुत्थाप्य सङ्गतां हृदयाम्बुजे ॥ सुषुम्नामार्गमाश्रित्यादाय जीवं हृदम्बुजात् ॥ प्रदीपकलिकाकारं ब्रह्मरन्ध्रगतं स्मरेत् ॥ जीवं ब्रह्मणि संयोज्य हंसमन्त्रेण साधकः ॥ पादादिब्रह्मरन्ध्रान्तं स्थितं भूतगणं स्मरेत् ॥ स्ववर्ण-

बीजाकृतिभिर्युक्तं तद्विधिरुच्यते ॥ पादादिजानुपर्यन्तं चतुष्कोणं सवज्रकम् ॥ भूबीजाढ्यं स्वर्णवर्णं स्मरेदवनिमण्डलम् ॥ जान्वाद्यानाभि चन्द्रार्धनिभं पद्मद्वयाङ्कितम् ॥ वं बीजयुक्तं श्वेताभमम्भसो मण्डलं स्मरेत् ॥ नाभेर्हृदय-पर्यन्तं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥ रंबीजसंयुतं रक्तं स्मरेत्पावकमण्डलम् ॥ हृदो भ्रूमध्यपर्यन्तं वृत्तं षड्बिन्दुलाञ्छितम् ॥ यंबीजयुक्तं धूम्राभं मरुतो मण्डलं स्मरेत् ॥ आब्रह्मरन्ध्रं भ्रूमध्याद्वृत्तं स्वच्छं मनोहरम् ॥ हंबीज-युक्तं नभसो मण्डलं प्रविचिन्तयेत् ॥ पद्धस्तपायूपस्था वाक् क्रमाद्ध्येया धरादिगाः ॥ स्वकीयविषयैर्युक्ता गमनग्रहणादिभिः ॥ (गमनादानविसर्गा-नन्दवचनानि क्रमात्पादहस्तपायूपस्थवाचां विषयाः) घ्राणं च रसना चक्षुः स्पर्शनं श्रोत्रमिन्द्रियम् ॥ क्रमाद्ध्येयं धरादिस्थं गन्धादिगुणसंयुतम् ॥ (गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः क्रमात् घ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणां गुणाः) ब्रह्मविष्णुशिवेशानाः सदाशिव इतीरिताः ॥ धरादिभूतानामीशा ध्येयास्त-न्मण्डलेषु ते ॥ निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिश्चतुर्थिका ॥ शान्त्य-तीतेति पञ्चैताः कला ध्येया धरादिगाः (शान्त्यतीतेत्येकं नाम) ॥ समानोदानव्यानाश्च प्राणापानौ च वायवः ॥ धरादिमण्डलगताः पञ्च ध्येयाः क्रमादिमे ॥ एवं भूतानि सञ्चिन्त्य प्रत्येकं प्रविलापयेत् ॥ भुवं जले जलं वह्नौ वह्निं वायौ नभस्यमुम् ॥ विलाप्य खमहङ्कारे महत्तत्त्वेऽप्यहङ्कृतिम् ॥ महान्तं प्रकृतौ मायामात्मनि प्रविलापयेत् ॥ शुद्धसच्चिन्मयो भूत्वा चिन्त-येत्पापपूरुषम् ॥ वामकुक्षिस्थितं कृष्णमङ्गुष्ठपरिमाणकम् ॥ ब्रह्महत्याशिरो-युक्तं कनकस्तेयबाहुकम् ॥ मदिरापानहृदयं गुरुतल्पकटीयुतम् ॥ पापियोग-पदद्वन्द्वमुपपातकरोमकम् ॥ (गुरुतल्पो गुरुभार्यागमनम् । तल्पं शय्या-ट्टदारेष्वित्यमरः । पापियोगो महापापिसंसर्गः । तत्संसर्गी च पञ्चमः इति-स्मृतेः ॥) खड्गचर्मधरं दुष्टमधोवक्त्रं सुदुःसहम् ॥ वायुबीजं स्मरन् वायुं सम्पूर्यैनं विशोषयेत् ॥ स्वशरीरयुतं तं च वह्निबीजेन निर्दहेत् ॥ कुम्भके

परिजप्तेन, ततः पापनरोद्भवम् ॥ बहिर्भस्म समुच्चार्य वायुबीजं विरेचयेत् ॥ (वायुबीजेन पूरकं कृत्वा पापपुरुषं शोषयेत्। ततः अग्निबीजेन कुम्भकं कुर्वन् स्वदेहेन सह तं दहेत्। ततो वायुबीजेन रेचकं कुर्वन् पापपुरुषभस्मबहिर्विरेचयेदिति श्लोकद्वयार्थः ॥) सुधाबीजेन देहोत्थं भस्म संप्लावयेत्सुधीः ॥ भूबीजेन घनीकृत्य तद्भस्म कनकाण्डवत् ॥ विशुद्धमुकुराकारं जपन् बीजं विहायसः ॥ मूर्धादिपादपर्यन्तान्यङ्गानि रचयेत्सुधीः ॥ आकाशादीनि भूतानि पुनरुत्पादयेच्चितः ॥ सोऽहं मन्त्रेण चात्मानमानयेद् हृदयाम्बुजे ॥ कुण्डलीं जीवमादाय परसङ्गात्स्वधामनि ॥ संस्थाप्य हृदयाम्भोजे मूलाधारगतां स्मरेत् ॥ भूतशुद्धिं विधायेत्थं प्राणस्थापनमाचरेत् ॥ इति ॥ सर्वोऽयं प्रकारः प्रयोगतोऽग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ एतावदशक्तौ 'वं लं रं यं हं' इति पञ्चभूतबीजानि पूरके चतुःषष्टिवारं जपन् भूतानि प्रविलाप्य 'यं रं' इति वाय्वग्निबीजे कुम्भके द्वात्रिंशद्वारं जपन् पापदेहं संशोषणपूर्वं दग्ध्वा। पुनर्हं यं रं लं वं इति विलोमबीजानि रेचके षोडशवारं जपन् शुद्धदेहमुत्पन्नं विभावयेत् ॥ **इति साम्प्रदायिकाः ॥ इति भूतशुद्धिः ॥ अथ प्राणप्रतिष्ठा** ॥ तत्रैव प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य मुनयोऽजहरीश्वराः (अजहरीश्वरा ब्रह्मविष्णुरुद्राः) छन्दांस्यृग्यजुषे साम, प्राणशक्तिस्तु देवता ॥ (ऋग्यजुषे इत्यच्प्रत्ययान्तमचतुरादिसूत्रेण निपातितम् ॥) पाशो बीजं त्रपा शक्तिर्विनियोगोऽसुसंस्थितौ ॥ (पाशः आं त्रपा ह्रीं असुसंस्थितौ प्राणप्रतिष्ठायाम्) अन्यत्र क्रोमिति कीलकं चोक्तम् ! एवमर्थवच्छन्दोप्याधिकं क्वचित् ॥ ऋषीन् शिरसि वक्त्रे तु छन्दांसि हृदि देवताम् ॥ बीजं गुह्ये पदोःशक्तिं न्यस्य कुर्यात् षडङ्गकम् ॥ (कीलकपक्षे तन्नाभौ न्यसेत्)। कवर्गनभआद्यैर्हृत्, चुशब्दाद्यैः शिरः स्मृतम् ॥ टुश्रोत्राद्यैः शिखा प्रोक्ता तुवागाद्यैस्तनुच्छदम् ॥ पुवक्तव्यादिभिर्नेत्रं अस्त्रं येनान्तरिन्द्रियैः ॥ (कुचुटुतुपु इति कादिवर्गपञ्चकस्य क्रमात्संज्ञाः ॥ येन यादिक्षान्तदशवर्णा-

स्मकवर्गेण ॥) नभोवाय्वग्निवार्भूम्यो नभ आदय ईरिताः ॥ शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धाः शब्दादयो मताः ॥ वाक्पाणी चरणौ पायूपस्थौ वागादयो मताः ॥ वक्तव्यादानगमनविसर्गानन्दसंज्ञिताः ॥ वक्तव्याद्या बुद्धिमनोऽहङ्काराश्चित्त-संयुताः ॥ अन्तरिन्द्रियसंज्ञाः स्युरेवमुक्तं षडङ्गकम् ॥ अथ ध्यायेत्प्राणश-क्तिमीश्वरीं परदेवताम् ॥ पाशं चापासृक्कपाले सृणीषून् शूलं हस्तैर्बिभ्रतीं रक्तवर्णाम् ॥ रक्तोदन्वत्पोतरक्ताम्बुजस्थां देवीं ध्यायेत् प्राणशक्तिं परेशाम् ॥ इति ॥ अथ लोकप्रसिद्धध्यानश्लोको यथा। रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुण-सरोजाधिरूढा कराब्जैः पाशं कोदण्डमिक्षूद्भवमथगुणमप्यङ्कुशं पञ्च बाणान्॥ बिभ्राणासृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या देवी बालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा नः ॥ इति ॥ पूर्वश्लोके आयुधेषु शूलमुक्तमत्र गुण उक्तः इति भेदः ॥ षडायुधत्वात् षड्भुजेयम् । केचित्प्रतिष्ठानन्तरं ध्यान-श्लोकं पठन्ति स प्रमादः॥ **मन्त्रमहोदधौ,** प्राणशक्तेः पीठावरणपूजाद्यप्युक्तं तद्विस्तृतत्वान्नेहोच्यते ॥ वक्ष्येऽधुना मनोस्तस्योद्धारं ध्यातृसुखावहम् ॥ पाशं मायां सृणिं प्रोच्य यादीन् सप्तेन्दुसंयुतान् ॥ तारान्वितं नभः सप्तवर्णमन्त्रं ततोऽ-जपाम् ॥ पाशः आंबीजम् । माया ह्रीं बीजम् । सृणिरङ्कुशस्तेन क्रोंबीजम् । यकारादयः सप्तवर्णाः इन्दुसंयुताः सानुस्वाराः । तारान्वितं नभः प्रणवयुक्तो हकारः । तेन होमित्यक्षरम् ॥ ततः सप्तवर्णो मन्त्रः । सचोक्तस्तत्रैव । सबिन्दवो मेरुहंसा काशाः सर्गी भृगुः पुनः ॥ मायेतिताररुद्धोऽयं मन्त्रः सप्ताक्षरो मतः ॥ इति ॥ अस्यार्थः । मेरुः क्षः । हंसः सः । आकाशो हः । एते सबिन्दवः सानुस्वाराः । सर्गी भृगुः । सविसर्गः सकारः । माया ह्रीं । अयं पञ्चाक्षरसङ्घस्ताररुद्धः प्रणवसम्पुटितः । एवं सप्ताक्षरो मन्त्रः । ततः अजपा (हंस) इत्यक्षरद्वयम् । एवं विंशत्यक्षराणि । मम प्राणा इह प्राणा मम जीव इह स्थितः । मम सर्वेन्द्रियाण्युक्त्वा मम वाङ्मन ईरयेत् ॥ चक्षुःश्रोत्रघ्राणपदात्प्राणा इह समीर्य च ॥ आगत्य सुखमुच्चार्य चिरं तिष्ठ-

न्विदं वदेत् वह्निजायां च सप्तार्णमन्त्रमन्ते पुनर्वदेत् ॥ प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोऽयं स्मृतः प्राणनिधापने ॥ ममेत्यस्य पदस्यादौ पाशादीनि समुच्चरेत् ॥ यन्त्रेषु प्रतिमादौ वा प्राणस्थापनमाचरन् ॥ ममस्थाने तस्य तस्य षष्ठ्यन्तामभिधां वदेत् ॥ इति ॥ मम प्राणा इत्यादिसप्तार्णमन्त्रान्तं ममपदपूर्वाणि चत्वारि वाक्यानि ॥ तत्राद्ये द्वे अष्टाष्टाक्षरे । तृतीयं सप्ताक्षरम् । चतुर्थं मम वाङ्मन इत्यादि सप्तार्णमन्त्रान्तं त्रयस्त्रिंशदक्षरात्मकम् । प्रत्येकमादौ पूर्वोक्त-विंशत्यक्षरयोजने प्रथमद्वितीये द्वे अष्टाविंशत्यष्टाविंशत्यक्षरात्मके खण्डे । तृतीयं सप्तविंशत्यक्षरात्मकम् । चतुर्थं त्रिपञ्चाशदक्षरात्मकम् । एवं सर्वः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रः षट्त्रिंशदधिकशतवर्णात्मको भवति । वह्निजाया स्वाहा । सप्तार्णः प्रागुक्तः । यन्त्रस्य देवताप्रतिमादेश्च प्राणप्रतिष्ठायां ममेतिपदस्थाने तत्तन्नामोच्चार्यम् । यथा चण्डिकाया महालक्ष्म्याः शिवस्य विष्णोर्गणेशस्येत्यादि ॥ एतत्सर्वमग्रे प्रयोगतः स्फुटीभविष्यति ॥ अयं मन्त्रस्तन्त्रभेदाल्लौकिकपाठभेदाच्च बहु भिद्यते । अत्राशक्तौ **ज्ञानार्णवे** । मुखवृत्तं समुच्चार्य हंसस्तु विपरीतकः ॥ प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोऽयं प्राणानां स्थापने मतः ॥ इति **त्र्यक्षरः प्राणप्रतिष्ठामन्त्र** उक्तः । मुखवृत्तं आं । विपरीतो हंसः सोऽहमित्यक्षरद्वयम् ॥ तथा च आं सोऽहमिति त्र्यक्षरः । तन्त्रान्तरे अनन्तमायासृणयस्त्र्यक्षरी प्राणयोजने इति त्र्यक्षर उक्तः । (अनन्तः आं । माया ह्रीं । सृणिः क्रों । इति त्र्यक्षरी) **इति प्राणप्रतिष्ठामन्त्रः** ॥ प्राणप्रतिष्ठानन्तरं पञ्चदशसंस्कारार्थं पञ्चदश-प्रणवावृत्तयः कार्याः ॥ **अथ मातृकान्यासः** ॥ स चान्तर्मातृकाबहिर्मा-तृकान्यासभेदेन द्विविधः ॥ तत्रान्तर्मातृकान्यास**स्तन्त्रान्तरे** । कण्ठे विशुद्ध-चक्रे तु षोडशारे स्वरान् न्यसेत् ॥ पूर्वादिक्रममारभ्य प्रादक्षिण्येन षोडश । हृदयेनाहते कादिठान्तान् द्वादश विन्यसेत् ॥ नाभौ दशदले डादिफान्तान्वै मणिपूरके ॥ लिङ्गस्य परितः स्वाधिष्ठाने षड् वादिलान्तिमान् ॥ गुदादूर्ध्वं द्व्यङ्गुलस्थमूलाधारे चतुर्दले ॥ वादिसान्तान्भ्रुवोर्मध्ये हक्षावाज्ञाभिधे न्यसेत् ॥

इति । (द्विदले आज्ञाचक्रे दक्षदले हकारं वामदले क्षकारमित्यर्थः) अन्यत्र पूर्वादिक्रमात्प्रादक्षिण्येन दलेषु उक्तवर्णानां न्यासः ॥ सर्वत्र न्यासे मातृकाः प्रणवादिनमोन्ताः सानुस्वाराश्च योज्याः ॥ अन्तःपद्मेषु न्यासश्च तत्तत्पद्मस्य तत्तद्दलेषु तत्तद्वर्णानां स्थापनाविभावनम् । एषां वर्णानां स्वरूपाण्युक्तानि **सनत्कुमारसंहितायाम्** ॥ अकाराद्याः स्वरा धूम्राः सिन्दूराभास्तु कादयः ॥ डादिफान्ता गौरवर्णा आरुणावादयश्च षट् ॥ वादिसान्ताः काञ्चनाभा हक्षौ विद्युन्निभौ मतौ ॥ इति ॥ अन्तर्मातृकान्यासे ऋषिच्छन्दो देवतादिकं षडङ्गन्यासध्यानादिकं च वक्ष्यमाणबहिर्मातृकान्यासान्तर्गतसृष्टिन्यासवत् ॥ **इत्यन्तर्मातृकान्यासः** ॥ **अथ बहिर्मातृकान्यासः** ॥ स च सृष्टिस्थिति-संहारभेदात्त्रिविधः ॥ तत्र सृष्टिन्यासो **मन्त्रमहोदधौ** । प्रजापतिर्ऋषिस्त्वस्य गायत्रीच्छन्द ईरितम् ॥ सरस्वती देवतोक्ता विनियोगोऽखिलाप्तये ॥ हलो बीजानि चोक्तानि स्वराः शक्तय ईरिताः ॥ मूर्ध्नि वक्त्रे हृदि न्यस्येदृष्यादीन् साधकोत्तमः ॥ (अत्र बीजशक्तीनां विनियोगोत्तरमुक्तावपि तासां मन्त्रशास्त्रस-मयानुरोधेन विनियोगात् प्राक्स्मरणं कार्यम् ॥ पञ्चवर्गैर्यादिभिश्च षडङ्गानि समाचरेत् ॥ क्लीबहीनशशाङ्काढ्यह्रस्वदीर्घान्तरस्थितैः ॥ सानुस्वारैर्जातियुक्तैस्ततो ध्यायेत्सरस्वतीम् ॥ (क्लीबा ऋकारद्वयं लृकारद्वयं चेति चत्वारः) । तद्रहितै-तरह्रस्वदीर्घस्वरद्वन्द्वमध्यगतैः सानुस्वारैः कचटतपवर्गैः यादिदशकात्मकेन षष्ठेन चेति षड्भिः नमः स्वाहा वषडित्यादिजातियुक्तैः षडङ्गं कुर्यादित्यर्थः । यथा अं कं खं गं घं ङं आं हृदयाय नमः । इं चं छं जं झं ञं ईं शिरसे स्वाहे-त्यादि । अत्रैकादशत्रयोदशपञ्चदशस्वराणां ह्रस्वत्वं पारिभाषिकं न तु शास्त्रीयम् । तेषां शास्त्रमते द्विमात्रत्वेन दीर्घत्वात्) ॥ **अथ ध्यानम्** ॥ पञ्चाशद्वर्णैरचिताङ्गभागां धृतेन्दुखण्डां कुमुदावदाताम् ॥ वराभये पुस्तकमक्षसूत्रं भजे गिरं सन्दधतीं त्रिनेत्राम् ॥ इति ॥ वर्णानामेकपञ्चाशत्सङ्ख्यत्वेऽपि पञ्चाशद्वर्णैरित्युक्तिरल्पान्तरस्याभेदविवक्षया । यथा लोके शतादिसङ्ख्याया

एकद्वित्र्याद्यल्पसङ्ख्यया न्यूनत्वेऽधिकत्वेऽपि शतादिपदेन व्यवहारः ॥ अत्रापि **मन्त्रमहोदधौ** सरस्वत्याः पीठावरणदेवतापूजाद्युक्तं तत्सतिकामे तत्रैव द्रष्टव्यम् । **अथ मातृकाणां न्यासस्थानानि** ॥ ललाटे मुखवृत्तेऽक्षिश्रवोनासाक्षिगण्डयोः ॥ ओष्ठयोर्दन्तपङ्क्त्योश्च मूर्ध्नि वक्त्रे स्वरान् न्यसेत् ॥ (अक्ष्यादिषु दक्षिणादिः क्रमः । ओष्ठादिषु तूर्ध्वादिः) बाह्वोः सन्धिषु साग्रेषु कचवर्गौ न्यसेत्सुधीः ॥ टतवर्गौ पदोस्तद्वत् (दक्षबाहुमूलकूर्परमणिबन्धाङ्गुलिमूलाङ्गुल्यग्रेषु कवर्गस्य पञ्च वर्णान्, वामबाहोर्मूलादिषु चवर्गस्य पञ्चवर्णान् न्यसेत् ॥ एवं दक्षपादस्य सक्थिमूलजानुगुल्फाङ्गुलिमूलाङ्गुल्यग्रेषु टवर्गस्य पञ्चवर्णान्, वामपादस्य सक्थिमूलादिषु तवर्गस्य पञ्चवर्णान् न्यसेदित्यर्थः ।) पार्श्वयो पृष्ठदेशतः ॥ नाभौ कुक्षौ पवर्गं च (दक्षपार्श्वे पकारं वामे फकारं पृष्ठे बकारं नाभौ भकारं उदरे मकारं न्यसेत् ॥ हृदंसककुदंसतः ॥ न्यसेद्यादींश्चतुर्वर्णान् (हृदये यकारं दक्षांसे रेफं ककुदि लकारं वामांसे वकारं न्यसेत् ।) शादि षट्कं ततो न्यसेत् ॥ हृदादिकरयोरङ्घ्र्योर्जठरे वदने तथा ॥ (हृदादिदक्षकराग्रान्तं शकारं, हृदादि वामकराग्रान्तं षकारं, हृदादिदक्षपादाग्रान्तं सकारं, हृदादिवामपादाग्रान्तं हकारं, हृदादि जठरान्तं ळकारं, हृदादिवदनान्तं क्षकारं च व्यापकत्वेन न्यसेत् ।) **तन्त्रान्तरे** एषां वर्णानां वर्णा उक्तास्ते यथा ॥ स्फटिकाभाः स्वराः प्रोक्ताः स्पर्शा विद्रुमसन्निभाः॥ यादयो नवपीताः स्युः क्षकारस्त्वरुणो मतः ॥ इति॥ अथैषां वर्णानां न्यासे मुद्रास्तन्त्रान्तरे। अकारेऽनामिकामध्ये, दीर्घे मध्या सतर्जनी ॥ इकारद्वितये तर्जन्यनामिकमुकारयोः ॥ कनिष्ठाग्रं कनिष्ठाढ्योऽङ्गुष्ठो मुद्राऋकारयोः ॥ ऌकारयोर्मध्यमा स्यादेकारादिचतुष्टये ॥ अनामिकाथ मध्या तु स्वरे पञ्चदशे स्मृता ॥ अन्त्येऽङ्गुष्ठः, ककारादिबकारान्तासु मातृषु ॥ त्रयोविंशतिसङ्ख्यासु कनिष्ठादित्रयं भवेत् ॥ भकारे तर्जनीवर्जं सर्वा अङ्गुलयो मताः।

सर्वाङ्गुल्यो मकारेस्युर्यकारादिषु पञ्चसु ।। वामहस्ततलं षादिपञ्चके दक्षिणस्य च ।। इति ।। सृष्टिन्यासं विधायैवं स्थितिन्यासं समाचरेत् ।। ऋषिश्छन्दश्च पूर्वोक्ते देवता विश्वपालिनी।। ऋष्यादिन्यासषडङ्गादिकं प्राग्वत्।।अथ ध्यानम्।। मृगबालं वरं विद्यां दधतोऽक्षस्रजं करैः ।। निविष्टां वल्लभस्याङ्के शम्भोरमिततेजसः ।। मालाविद्यालसद्धस्तां वार्णी ध्यायेदनन्यधीः ।। एवं ध्यात्वा डकाराद्यान् वर्णानङ्गेषु विन्यसेत् ।। गुल्फादिजानुपर्यन्तं स्थितिन्यासोऽयमीरितः ।। (स्थितिन्यासे आदौ डकारादिक्षकारान्तानष्टाविंशतिवर्णान् दक्षिणपादगुल्फमारभ्य तदङ्गुलिमूलादि क्रमेण हृदादिवदनान्तेषु पूर्वोक्तस्थानेषु न्यस्य पश्चादकारादिठकारान्तांस्त्रयोविंशतिवर्णान् ललाटादिदक्षजानुपर्यन्तं पूर्वोक्तस्वस्वस्थानेषु विन्यसेत ।। इति ।। **अथ संहारन्यासः** ।। न्यासे संहारसंज्ञे तु ऋषिश्छन्दश्च पूर्ववत् ।। संहारिणी सपत्नानां शारदा देवता मता ।। ऋष्यादिन्यासषडङ्गादिकं पूर्ववत् ।। **अथ ध्यानम्** ।। अक्षस्रक्टङ्कसारङ्गविद्याहस्तां त्रिलोचनाम् ।। चन्द्रमौलिं कुचानम्रां रक्ताब्जस्थां गिरं भजे ।। ध्यात्वैवं विन्यसेद्वर्णान् क्षाद्यानान्तान् विलोमतः ।। हृदादिमुखमारभ्य ललाटान्तेषु संहृतौ ।। (संहृतिन्यासे क्षकारमारभ्य अकारपर्यन्तान् वर्णान् विलोमक्रमेण हृदादिमुखमारभ्य ललाटान्तस्थानेषु न्यसेत् ।।) त्रिष्वपि मातृकान्यासेषु वर्णानां स्थानानि समानान्येव ।। क्रममात्रे भेदः ।। उक्तन्यासत्रयेऽन्योऽपि विशेषस्तत्रैव ।। सृष्टिन्यासे तु सर्गान्ताः सर्गबिन्द्वन्तिमाः स्थितौ।। बिन्द्वन्ताः संहृतौ वर्णा नमोन्तास्तारपूर्वकाः।। इति ।। (सृष्टौ सर्गान्ता विसर्गान्ताः स्थितौ विसर्गबिन्दूभयान्ताः । संहारे बिन्द्वन्ताः ।। तेन सृष्टौ षोडशस्वरे विसर्गद्वयं, संहारे पञ्चदशेऽनुस्वारद्वयं च वेदितव्यम् ।। स्थितिन्यासे वर्णानां विसर्गानुस्वारोभयान्तत्वमुक्तं तत्र विसर्गबिन्दुसाहित्ये प्रथमं बिन्दुमुच्चरेदिति वचनादादौ बिन्दोरुच्चारस्ततो विसर्गस्येति ज्ञेयम् ।। साहित्यं च युगपत्प्राप्तिः । तेन संहारन्यासे षोडशस्वरे विसर्गानुस्वारयोः प्राप्तावपि विसर्गस्य

स्वराङ्गत्वेन प्रथमं प्राप्तत्वादनुस्वारस्य च न्यासाङ्गत्वेन पश्चात्प्राप्तत्वाद्युगपत्प्राप्त्यभावेन यथाक्रममादौ विसर्गस्य पश्चादनुस्वारस्योच्चारः ॥ स्थितिन्यासे षोडशस्वरे प्रथमं स्वराङ्गत्वेन विसर्गस्य ततो न्यासाङ्गत्वेनादौ बिन्दोस्ततो विसर्गस्योच्चारः । अथोक्तन्यासत्रये आश्रमभेदेन क्रमभेदस्तन्त्रान्तरे ॥ सृष्टिः स्थितिश्च संहारः क्रमो यतिवनस्थयोः ॥ संहारश्च स्थितिः सृष्टिः क्रमोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥ सृष्टिः स्थितिश्च संहारः पुनः सृष्टिः स्थितिस्तथा ॥ एवं हि पञ्चधा न्यासो गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ॥ इति ॥ एवं विस्तृतन्यासाशक्तौ अञ्जलिं कृत्वा तत्तत्क्रमधर्मानुसारेण वर्णानुच्चार्य तानञ्जलिगतान्विभाव्य तैर्मूर्धादिपादान्तं व्यापकं कुर्यात् ॥ इति **बहिर्मातृकान्यासः** ॥ **अथ कलामातृकान्यासः** ॥ कलायुङ्मातृकायास्तु प्रजापतिऋषिः स्मृतः ॥ छन्द उक्तं तु गायत्री देवता शारदाभिधा ॥ तारैः षडङ्गं कुर्वीत ह्रस्वदीर्घान्तरस्थितैः ॥ (क्लीबहीनह्रस्वदीर्घस्वरमध्यगतैः षड्भिः प्रणवैः षडङ्गं कुर्यादित्यर्थः । यथा अं ॐ आं हृदयाय नमः ॥ इं ॐ ईं शिरसे स्वाहा इत्यादि) **अथ ध्यानम्** ॥ शङ्खचक्राब्जपरशुकपालैणाक्षमालिकाः॥ पुस्तकामृतकुम्भौ च त्रिशूलं दधतीं करैः ॥ सितपीतासितश्वेतरक्तवर्णैस्त्रिलोचनैः ॥ पञ्चास्यैः संयुतां चन्द्रशेखरां शारदां भजे ॥ ध्यात्वैवं तारपूर्वांस्तान् न्यसेन्ङेऽन्तकलान्वितान् ॥ (प्रणवपूर्वान् नमोन्तचतुर्थ्यन्तकलानामान्तान् वर्णान् सृष्टिन्यासोक्तक्रमेण न्यसेदित्यर्थः । यथा । ॐ अं निवृत्यै नमः । ललाटे ॥ ॐ आं प्रतिष्ठायै नमः मुखवृत्ते इत्यादि) **अथ कलानां नामानि** ॥ निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथेन्धिका ॥ दीपिकाऽरेचिका चापि मोचिका च पराभिधा ॥ सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायनी ततः ॥ व्यापिनी तापिनी व्योमरूपा सृष्टिः सऋद्धिका ॥ (सृष्टिर्ऋद्धिश्चेतिद्वयमित्यर्थः) स्मृतिर्मेधा ततः कान्तिर्लक्ष्मीर्द्युतिः स्थिरा स्थितिः ॥ सिद्धिर्जरा पालिनी च क्षान्तिरीश्वरिका रतिः ॥ कामिका वरदा

चाप्याह्लादिनी प्रीतिसंयुता ॥ (आह्लादिनी, प्रीतिरिति द्वयमित्यर्थः दीर्घा तीक्ष्णा तथा रौद्री भद्रा नित्या च तन्द्रिका ॥ क्षुधा स्यात्क्रोधिनी पश्चात् क्रियोत्कारी समृत्युका ॥ (क्रिया उत्कारी मृत्युरिति त्रयमित्यर्थः)। पीता श्वेतारुणा पश्चादसितानन्तयान्विता ॥ (असिता अनन्ता चेति द्वयमित्यर्थः)। इति ॥ **देवीमहोत्सवे**ऽन्येऽपि बहवो मातृकान्यासा उक्तास्ते सति कामे तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ अथ **पुरुषसूक्तन्यासो बृहत्पराशरसंहितायाम्** ॥ आनुष्टु-भस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवता ॥ पुरुषो यो जगद्बीजं ऋषिर्नारायणः स्मृतः ॥ प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ॥ तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं दक्षिणके न्यसेत् ॥ सप्तमीं वामकट्यां च दक्षिणस्यां तथाष्टमीम् ॥ नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये तथा ॥ एकादशीं वामकुक्षौ द्वादशीं, दक्षिणे न्यसेत् ॥ (साम्प्रतं शिष्टैरेकादशीद्वादश्योर्वामदक्षिणबाह्वोर्न्यासः क्रियते ॥) कण्ठे त्रयोदशीं न्यस्येत्तथा वक्त्रे चतुर्दशीम् ॥ अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥ पुनरन्त्याश्च पञ्चर्चो हृदयाद्यङ्गपञ्चके ॥ इति ॥ (न्यसेदिति शेषः)। पञ्चाङ्गे नेत्रसन्त्याग इति वचनात् हृदयं च शिरः शिखा कवचं चास्त्रमेव चेति ॥ **पंचस्थानानि** ॥ साम्प्रतं बहवोऽन्त्याभिः षड्भिरङ्गुष्ठादिषडङ्गं हृदयादि षडङ्गं च कुर्वन्ति ॥ **इति पुरुषसूक्तन्यासः** ॥ **अथ श्रीसूक्तन्यासः** ॥ हिरण्य-वर्णामित्येतत्सूक्तं पञ्चदशर्चकम् ॥ तस्यानन्दः कर्दमश्च चिक्लीतश्चेन्दिरासुताः॥ ऋषयो देवता श्रीश्च छन्दोऽनुष्टुप् तथोदितम् ॥ त्रिष्टुभौ पञ्चमीषष्ठ्यौ चतुर्थी च तथान्तिमा ॥ प्रस्तारपङ्क्तीं विज्ञेये ह्रीं बीजं श्रीं च शक्तिका ॥ क्लीं कीलकमिति प्रोक्तं योजना न्यासकर्मणि ॥ शिरो नेत्रद्वयं कर्णद्वयं नासाद्वयं तथा ॥ मुखं कण्ठश्च बाहू च हृन्नाभिर्गुह्यमेव च ॥ गुदमूरू जानुनी च जङ्घे पादाविति क्रमात् ॥ श्रीसूक्तस्य ऋचां न्यासे स्थानानि दश पञ्च च ॥ इति ॥ अत्र नेत्रद्वयकर्णद्वयनासाद्वयबाहुद्वयोरुद्वयजानुद्वयजङ्घाद्वयपादद्वयेषु नेत्रयोः कर्णयोरित्यादि द्विवचनान्तप्रयोगेण एकैकैव ऋक् न्यस्तव्या न तु

पुरुषसूक्तवद्वामदक्षिणभेदेन भिन्नभिन्ना ॥ षोडश्याः परिशिष्टत्वान्न न्यासः ॥ इति **श्रीसूक्तन्यासः** ॥ **अथनवार्णकल्पोक्ता एकादशन्यासाः** ॥ तत एकादशन्यासान् कुर्वीतेष्टफलप्रदान् ॥ प्रथमो मातृकान्यासः कार्यः पूर्वोक्तमार्गतः ॥ कृतेन येन देवस्य स्वरूपं याति मानवः ॥ (पूर्वोक्तमार्गतः सृष्टिन्यासक्रमेण) देवीमहोत्सवेऽयं मायाबीजपूर्वक उक्तः ॥ **इति प्रथमः** ॥ अथ द्वितीयं कुर्वीत न्यासं सारस्वताभिधम् ॥ बीजत्रयं तु मन्त्राद्यं तारादिहृदयान्तकम् ॥ क्रमादङ्गुलिषु न्यस्येत्कनिष्ठादिषु पञ्चसु ॥ करयोर्मध्यतः पृष्ठे मणिबन्धे च कूर्परे ॥ हृदयादिषडङ्गेषु विन्यसेज्जातिसंयुतम् ॥ अस्मिन् सारस्वते न्यासे कृते जाड्यं विनश्यति ॥ (मन्त्राद्यं बीजत्रयं ऐंह्रींक्लीमिति त्रयम् । तारादिहृदयान्तकं प्रणवादिनमोन्तम् । करयोर्मध्यतः करतलभागे इत्यर्थः । जातिः नमः स्वाहा इत्यादिः)। **इति द्वितीयः** ॥ ततस्तृतीयं कुर्वीत न्यासं मातृगणान्वितम् ॥ मायाबीजादिका ब्राह्मी पूर्वतः पातु मां सदा ॥ माहेश्वरी तथाग्नेयां कौमारी दक्षिणेऽवतु ॥ वैष्णवी यातुकाष्ठायां वाराही पश्चिमेऽवतु ॥ इन्द्राणी वायवे कोणे चामुण्डा चोत्तरेऽवतु ॥ ऐशान्यां तु महालक्ष्मीरूर्ध्वे व्योमेश्वरी तथा ॥ सप्तद्वीपेश्वरी भूमौ रक्षेत्कामेश्वरी तले ॥ तृतीयेऽस्मिन् कृते न्यासे त्रैलोक्यविजयी भवेत् ॥ इति ॥ (ह्रीं ब्राह्मी मां पूर्वतः पातु । ह्रीं माहेश्वरी मामाग्नेय्यां पात्विति तत्प्रयोगः। इन्द्राणी ऐन्द्री यातुकाष्ठायां नैर्ऋतदिशि)। **इति तृतीयः** ॥ न्यासं चतुर्थं कुर्वीत नन्दजादिसमन्वितम् ॥ नन्दजा पातु पूर्वाङ्गं कमलाङ्कुशमण्डिता ॥ खड्गपात्रकरा पातु दक्षिणं रक्तदन्तिका ॥ पृष्ठं शाकम्भरी पातु पुष्पपल्लवशोभिता ॥ धनुर्बाणकरा दुर्गा वामं पातु सदैव मे ॥ शिरःपात्रकरा भीमा मस्तकाच्चरणावधि ॥ पादादि मस्तकं यावद्भ्रामरी चित्रकान्तिभृत् ॥ तुर्यन्यासं नरः कुर्याज्जरां मृत्युं व्यपोहति ॥ **इति चतुर्थः** ॥ अथ कुर्वीत ब्रह्मादिन्यासं पञ्चममुत्तमम् ॥ पादादिनाभिपर्यन्तं ब्रह्मा पातु सनातनः ॥ नाभेर्विशुद्धि-

पर्यन्तं पातु नित्यं जनार्दनः ॥ (विशुद्धिचक्रं कण्ठे वर्तते तेन नाभितः कण्ठपर्यन्तमित्यर्थः ।) विशुद्धेर्ब्रह्मरन्ध्रान्तं पातु रुद्रस्त्रिलोचनः ॥ हंसः पातु पदद्वन्द्वं वैनतेयः करद्वयम् ॥ चक्षुषी वृषभः पातु सर्वाङ्गानि गजाननः ॥ परापरौ देहभागौ पात्वानन्दमयो हरिः ॥ (परापरौ देहभागौ देहस्य पुरोभागपृष्ठभागौ) । कृतेस्मिन् पञ्चमे न्यासे कर्ता कामानवाप्नुयात् ॥ **इति पञ्चमः** ॥ षष्ठन्यासं ततः कुर्यान्महालक्ष्म्यादिसंयुतम् ॥ मध्यं पातु महालक्ष्मीरष्टादशभुजान्विता ॥ ऊर्ध्वं सरस्वती पातु भुजैरष्टभिरूर्जिता ॥ अधः पातु महाकाली दशबाहुसमन्विता ॥ सिंहो हस्तद्वयं पातु परहंसोऽक्षियुग्मकम् ॥ महिषं दिव्यमारूढो यमः पातु पदद्वयम् ॥ महेशश्चण्डिकायुक्तः सर्वाङ्गानि ममावतु ॥ षष्ठेऽस्मिन् विहिते न्यासे सद्गतिं प्राप्नुयान्नरः ॥ **इति षष्ठः** ॥ अथ मूलाक्षरैरङ्गे न्यासं कुर्वीत सप्तमम् ॥ ब्रह्मरन्ध्रे नेत्रयुग्मे श्रुत्योर्नासिकयोर्मुखे ॥ पायौ मूलमनोर्वर्णान् ताराद्यान्नमसा न्यसेत् ॥ (ताराद्यान् प्रणवाद्यान् । नमसा नमःशब्देन सहेत्यर्थः । अत्र नेत्रादियुग्मेषु दक्षिणवामयोः पृथक्पृथगेकैकवर्णन्यासः ।) एतस्मिन् सप्तमे न्यासे कृते रोगक्षयो भवेत् ॥ **इति सप्तमः** ॥ पायुतो ब्रह्मरन्ध्रान्तं पुनस्तानेव विन्यसेत् ॥ कृतेऽस्मिन्नष्टमे न्यासे सर्वं दुःखं विनश्यति ॥ (अस्मिन् न्यासे पूर्वोक्तस्थानान्येव व्युत्क्रमेण ज्ञेयानि ।) **इत्यष्टमः** ॥ कुर्वीत नवमं न्यासं मन्त्रव्याप्तिस्वरूपिणम् ॥ मस्तकाच्चरणं यावच्चरणान्मस्तकावधि ॥ पुरो दक्षे पृष्ठदेशे वामभागेऽष्टशो न्यसेत् ॥ मूलमन्त्रकृतो न्यासो नवमो देवतासिकृत् ॥ (समस्तं मूलं पुरोभागादिषु चतुर्षु मूर्धादिपादान्तं पादादिमूर्धान्तं चेत्यष्टवारं व्यापकत्वेन विन्यसेदित्यर्थः ।) **इति नवमः** ॥ ततः कुर्वीत दशमं षडङ्गन्यासमुत्तमम् ॥ मूलमन्त्रं जातियुक्तं हृदयादिषु विन्यसेत् ॥ (समस्तमन्त्रेणैव हृदयादि षडङ्गन्यासं कुर्यादित्यर्थः ।) कृतेऽस्मिन् दशमे न्यासे त्रैलोक्यं वशगं भवेत् ॥ **इति दशमः** ॥ दशन्यासोक्तफलदं कुर्यादेकादशं ततः ॥ खड्गिनी शूलिनी-

त्यादि पठित्वा श्लोकपञ्चकम् ॥ आद्यं बीजं कृष्णतरं ध्यात्वा सर्वाङ्गके न्यसेत् ॥ शूलेन पाहि नो देवीत्यादिश्लोकचतुष्टयम् ॥ उक्त्वा बालार्कसदृशं द्वितीयं सर्वतो न्यसेत् ॥ सर्वस्वरूपे सर्वेशे इत्यादिश्लोकपञ्चकम् ॥ उच्चार्य स्फटिकाभासं तृतीयं स्वतनौ न्यसेत् ॥ अयमेकादशो न्यासो दशन्याससमो भवेत् ॥ (खड्गिन्यादिश्लोकपञ्चकं ऐं बीजं च कृष्णवर्णं ध्यायन् पठित्वा सर्वाङ्गे व्यापकत्वेन विन्यसेत् ॥ एवं शूलेन पाहीत्यादिश्लोकचतुष्टयं ह्रीं बीजं च बालार्कवर्णं ध्यायन् पठित्वा पूर्ववन्न्यसेत् ॥ ततः सर्वस्वरूपे इत्यादिश्लोकपञ्चकं क्लीं बीजं च स्फटिकाभासं ध्यायन् पठित्वा व्यापकत्वेन सर्वाङ्गे न्यसेत् ।) **इत्येकादशो न्यासः** ॥ उक्तैकादशसङ्ख्याकन्यासाशक्तौ केवलमेकादशमेकमेव कुर्यात् ॥ **इति नवार्णकल्पोक्ता एकादशन्यासाः** ॥

अथ स्वदेहे पीठन्यासः ॥ पीठन्यासं तु देवस्य कुर्यादात्मकलेवरे ॥ आधारशक्तिमाधारे स्वाधिष्ठाने तु कच्छपम् ॥ नाभावनन्तं हृदये वसुधां च सुधोदधिम् ॥ श्वेतद्वीपं कल्पवनं हेमप्रासादमञ्चकौ ॥ (वसुधादिमञ्चकान्तषट्कमुत्तरोत्तरमुपर्युपरि हृदये एव ।) दक्षवामांसवामोरुदक्षोरुषु यथाक्रमम् ॥ धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं पीठपादकान् ॥ वदने वामपार्श्वे च नाभौ दक्षिणपार्श्वके ॥ पीठगात्राणि चाधर्ममज्ञानमविरागिताम् ॥ अनैश्वर्यं च चत्वारि हृत्पीठे तत्त्वपङ्कजम् ॥ मुत्कन्दं संविदं नालं प्रकृत्याख्यदलानि च ॥ विकारमयकिञ्जल्कान् पञ्चाशद्वर्णकर्णिकाम् ॥ पद्मे वह्न्यर्कसोमानां मण्डलानि गुणत्रयम् ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव तथैवात्मचतुष्टयम् ॥ आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ॥ ज्ञानात्मानं चतुर्थं च ततस्तत्त्वचतुष्टयम् ॥ मायातत्त्वं कलातत्त्वं विद्यातत्त्वं परं तथा ॥ (परं परतत्त्वम् ।) पीठन्यासे उक्तदेवतानां प्रणवादिचतुर्थीनमोन्तत्वं ज्ञेयम् ॥ अयं न्यासस्तन्त्रभेदादिह भिद्यते ॥ **इति पीठन्यासः** ॥ **चण्डिकार्चनरहस्ये** । एवं न्यासविधिं कृत्वा सृष्टिमुद्रां विलोकयेत् ॥ यस्या विलोकनात्सद्यः कृतन्यासः

शिरो भवेत् ॥ इत्युक्तम् ॥ (सृष्टिमुद्रा योनिमुद्रा) तल्लक्षणं यथा । कनिष्ठिके मिथो बध्वा तर्जनीभ्यामनामिके ॥ अनामिकोर्ध्वसंश्लिष्टदीर्घ-मध्यमयोरधः ॥ अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्येद्योनिमुद्रेयमीरिता ॥ इति ॥ **अथान्तर्यागो ज्ञानार्णवे** ॥ अथ स्वहृदये पीठे ध्यात्वा स्वाभीष्टदेवताम् ॥ मानसं यजनं कुर्याद्वक्ष्यमाणप्रकारतः ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयानि कल्पयेत् कण्डलीजलैः ॥ अमृतत्वेनाप्लवं वस्त्रं दिशो गन्धं महीगुणम् ॥ अमाया-मनहङ्कारमरागममदं तथा ॥ अमोहदम्भावद्वेषमक्षोभामत्सरौ तथा ॥ अलोभं दशपुष्पाणि वाय्वग्नी धूपदीपकौ ॥ परामृतं च नैवेद्यं द्वैतं ताम्बूल-मेव च ॥ दाक्षिण्यं दक्षिणां तद्वत्फलं सत्कर्मणः फलम् ॥ सूर्यं नीराजनं चैव चन्द्रं कर्पूरदीपकम् ॥ अहिंसनेन्द्रियजयदयाः क्षान्त्यवबोधने ॥ पुष्पा-ञ्जलीन् नभश्छत्रं प्राणांश्चामरमेव च ॥ गीतं चानाहतध्वानं नर्तकीं चञ्चलां-मतिम् ॥ मनोश्वं वारणं चाहङ्कारमित्यादि कल्पयेत् ॥ (इत्यादिपदेनोपासकस्य स्वबुद्ध्यैवंविधान्योपचारकल्पनमप्यनुज्ञातम्) मूलाधारमयं कुण्डं वह्निं कुण्ड-लिनीं मनः ॥ स्रुवं, स्रुचं सुषुम्नां च, कामक्रोधादिकं हविः ॥ विचिन्त्य कामं क्रोधं च लोभं मोहं मदं तथा ॥ मत्सरं च जुहोमीति स्वाहान्तान् जुहुयाद्रिपून् ॥ अविद्योपात्तसकलधर्माधर्मपदात्परम् ॥ तत्कार्यरूपं निखिलं प्रपञ्चमिति वै वदेत् ॥ ततो जुहोमि स्वाहेति मनुं पूर्णाहुतौ पठेत् ॥ मूलाधारात् कुण्डलिनीमुत्थाप्य स्वशिरो नयेत् ॥ तदुत्थामृतधाराभिर्हृत्स्थं देवं च तर्पयेत् ॥ द्वितीयान्ताभिधामुक्त्वा तर्प-यामीति वै वदन् ॥ इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तमान्तरं यजनं शुभम् ॥ इत्यन्त-र्यागः ॥ **मन्त्रमहोदधौ** ॥ अन्तर्यागबहिर्यागौ गृहस्थः सर्वदा चरेत् ॥ आद्यमेव ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥ ततो मूलमनुं विद्वान् जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥ जपं निवेद्य देवाय बाह्यपूजनमारभेत् ॥ कलशं शङ्खघण्टे च पाद्या-र्घ्याचमनीयकम् ॥ सम्पूज्य प्रोक्ष्य चात्मानं ततो यजनमारभेदिति ॥ अन्यत्र

च ॥ कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः ॥ मूले तस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणः स्थितः ॥ कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥ ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥ अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रिताः ॥ अत्र गायत्री सावित्री शान्तिपुष्टिकरी तथा ॥ अन्याश्च देवपूजार्थं दुरितक्षयकारिकाः ॥ इत्युक्तम् ॥ कलशपूजास्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ तस्माच्च पूजयेदित्यर्थः ॥ अथ तत्पूजनं मन्त्रमहोदधौ ॥ वामे त्रिकोणषट्कोणवृत्तभूपुरमण्डलम् ॥ कृत्वार्चेत्कलशाधारमण्डलाय नमः पठन् ॥ अस्त्रक्षालितमाधारं स्थापयित्वा तमर्चयेत् ॥ (अस्त्रेणफडितिमन्त्रेण क्षालितम्) मं वह्निमण्डलायेति ततो दशकलात्मने ॥ ङेऽन्तश्च कलशाधारो हृन्मनुस्तस्य पूजने ॥ (ङेऽन्तः कलशाधारः कलशाधारायेति चतुर्थ्यन्तं । हृत् नमः शब्दः । ततश्च मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने कलशाधाराय नमः इति कलशाधारपूजने मन्त्रः) आधारे प्रागादिगाद्यर्चेत्पावकस्य कला दश ॥ धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी ॥ सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे उभे ॥ (हव्यवहा कव्यवहा चेत्यर्थः) सबिन्दुयादिक्षान्तेषु वर्णेष्वेकैकपूर्विकाः ॥ यं धूम्रार्चिषे नमः रं ऊष्मायै नमः । इत्यादिस्तत्प्रयोगः । अत्र प्राची तान्त्रिकी ।) तत्र स्त्रक्षालितं कुम्भमव्रणं स्थापयेदथ ॥ (तत्राधारे) अं सूर्यमण्डलायान्ते द्वादशान्ते कलात्मने ॥ कलशाय नमोन्तेन मन्त्रेण च तमर्चयेत् ॥ (अं सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने कलशाय नमः इति कलशपूजने मन्त्रः) कला द्वादशसूर्यस्य कलशोपरि पूजयेत् ॥ अनुलोमैः कादिवर्णैर्विलोमैर्भादिभिर्युताः ॥ तपिनीं तापिनीं धूम्रां मरीचिं ज्वलिनीं रुचिम् ॥ सुषुम्नां भोगदां विश्वां बोधिकां धारिणीं क्षमाम् ॥ (कं भं तपिन्यै नमः । खं बं तापिन्यै नमः । गं फं धूम्रायै नमः । इत्यादिस्तत्प्रयोगः ।) विलोमा मातृका, मूलं विलोमं च पठञ्जलैः ॥ आपूर्य चाह्वयेत्तत्र तीर्थानि रविमण्डलात् ॥ ब्रह्माण्डोदरतीर्थानि करैः स्पृष्टानि

ते रवे ॥ तेन सत्येन मे देव तीर्थं देहि दिवाकर ॥ एहि गङ्गे नमस्तुभ्यं सर्वतीर्थसमन्विते ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ॥ नर्मदे सिन्धु-कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ क्रों बीजेन समाकृष्य तीर्थानि सृणिमुद्रया ॥ सृणिमुद्रा स्नानप्रकरणे उक्ता ॥ गोमुद्रयामृतीकृत्य वमित्यमृतबीजतः गोमुद्रा धेनुमुद्रा । सा यथा । वामाङ्गुलीनां मध्येषु निवेश्य दक्षिणाङ्गुलीः ॥ नियोज्य तर्जनीं दक्षां वाममध्यमया ततः ॥ दक्षमध्यमया वामां तर्जनीं च नियोज-येत् ॥ वामयानामया दक्षां कनिष्ठां च नियोजयेत् ॥ विहिताऽधोमुखी चैषा धेनुमुद्रा प्रकीर्तिता ॥ अमृतीकरणे चैनां सर्वत्र विनियोजयेत् ॥ इति ॥ ऊं सोममण्डलायान्ते षोडशान्ते कलात्मने ॥ कलशान्तेऽमृतायान्ते हृन्मनुर्जलपूजने ॥ ऊं सोममण्डलाय षोडशकलात्मने कलशामृताय नमः इति कलशजलपूजने मन्त्रः ततोऽर्चेत्तत्र सोमस्य कलाः प्रागादि षोडश ॥ (तत्र जले । प्रागादितान्त्रिकपूर्वादितः ।) अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टीरतिर्धृतिः ॥ शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ॥ पूर्णापूर्णामृताचेति एकैकस्वरपूर्विकाः ॥ (पुष्टिः रतिरितिच्छेदः ॥ अं अमृतायै नमः । आं मानदायै नमः । इत्यादिः प्रयोगः ।) मूलं जपेदष्टवारं छादये-न्मत्स्यमुद्रया ॥ संरक्षेदस्त्रमन्त्रेण जलं चक्रस्य मुद्रया ॥ मत्स्यमुद्रा यथा वामोपरिष्टात्संस्थाप्य दक्षहस्तं प्रसारयेत् ॥ अङ्गुष्ठौ च तयोः पार्श्वे मत्स्य-मुद्रेयमीरिता ॥ इति ॥ चक्रमुद्रा प्रागुक्ता स्नानप्रकरणे ॥ देवदानवसङ्ग्रामे मथ्यमाने महोदधौ ॥ उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विष्णुना विधृतः स्वयम् ॥ त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः ॥ त्वयि सर्वाणि भूतानि यतः कामप्रदो भवान् ॥ त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥ साहाय्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ इति प्रार्थ्य कलशमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ कलशमुद्रा स्नानप्रकरणे उक्ता ॥ एतावदशक्तौ भूमौ जलेन त्रिकोणमण्डलं कृत्वा तत्र साधारं कलशं संस्थाप्य विलोममातृका विलोममूलं च पठन्

जलेनापूर्य ब्रह्माण्डोदरतीर्थानीत्यादिना तत्र तीर्थान्यावाह्य गन्धादिभिः पूजयेत् ॥ इति **कलशार्चनम्॥ अथशङ्खार्चनमुक्तं पुराणान्तरे।** शङ्खार्घ्यदेशे चन्द्रस्तु कुक्षौ वरुणदेवता ॥ पृष्ठे प्रजापतिस्तिष्ठत्यग्रे गङ्गा सरस्वती ॥ त्रैलोक्यस्थानि तीर्थानि वासुदेवस्य चाज्ञया ॥ शङ्खे तिष्ठन्ति सर्वाणि तस्माच्छङ्खं प्रपूजयेत् ॥ इति ॥ अथ तदर्चनविधिर्मन्त्रमहोदधौ ॥ त्रिकोण-मण्डलं कृत्वा दक्षिणे भुवि वारिणा ॥ गन्धपुष्पैस्तदभ्यर्च्य तत्रास्त्रक्षालितं शुभम् ॥ ताम्राधारमवस्थाप्य पूजयेन्मनुनामुना ॥ मं वह्निमण्डलायान्ते ततो दशकलात्मने ॥ अमुकार्घ्येत्यतः पात्रासनाय नम इत्यपि ॥ (अमुकेति-पदस्थाने तत्तद्देवतानामप्रयोगः कर्तव्यः ॥ यथा मं वह्निमण्डलाय दशकला-त्मने चण्डिकार्घ्यपात्रासनाय नम इति ।) ॐ क्लीं महाजलचराय हुं फट् पावकप्रिया ॥ पाञ्चजन्याय नम इत्यनेन मनुना दरम् ॥ प्रक्षाल्य स्थापये-त्तत्र यजेन्मन्त्रेण चामुना ॥ (पावकप्रिया स्वाहा । दरं शङ्खम् । ॐ क्लीं महाजलचराय हुं फट् स्वाहा पाञ्चजन्याय नमः इति शङ्खक्षालने मन्त्रः ।) अं सूर्यमण्डलायान्ते द्वादशान्ते कलात्मने ॥ ततोऽमुकार्घ्यपात्राय हृन्मनुः शङ्खपूजने ॥ (अं सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने चण्डिकार्घ्यपात्राय नमः इति शङ्खपूजने मन्त्रः ।) मूलेन कलशाद्भिस्तं पूजयित्वार्चयेज्जलम् ॥ ऊं सोममण्डलायान्ते षोडशान्ते कलात्मने ॥ अमुकार्घ्यामृतायान्ते नमस्तत्पूजने मनुः ॥ (ऊं सोममण्डलाय षोडशकलात्मने चण्डि-कार्घ्यामृताय नमः इत्यर्घ्यजलपूजने मन्त्रः ।) अष्टवारं मूलमन्त्रं जपेदर्घ्यजले ततः ॥ जपेच्च शङ्खगायत्रीं पाञ्चजन्याय विद्महे ॥ पावमानाय धीमहि तन्नः शङ्खः प्रचोदयात् ॥ प्रजप्यैनामथ नमेच्छङ्खं मन्त्रेण चामुना ॥ त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ॥ नतोऽसि सर्व देवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते ॥ इति प्रार्थ्य महाशङ्खं शङ्खमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ शङ्ख-मुद्रा यथा । वामाङ्गुष्ठं तु सङ्गृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना ॥ कृत्वोत्तानं तथा

मुष्टिमङ्गुष्ठौ तु प्रसारयेत् ॥ वामाङ्गुल्यस्तथा श्लिष्टाः संयुक्तास्तु प्रसारिताः ॥ दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टाः शङ्खमुद्रेयमीरिता ॥ इति ॥ क्षिपेत् कुम्भे जलं किञ्चित्सामान्यार्घ्यविधिः स्मृतः ॥ शङ्खेन तु जलं दद्यादुपचारसमर्पणे ॥ विहाय शङ्करं सूर्यमर्घ्ये शङ्खः प्रशस्यते ॥ तन्त्रान्तरे कलशपूजनवत् शङ्खाधार-शङ्खशङ्खजलेषु वह्निसूर्यसोमकलानामपि पूजनमुक्तं तत्सति सम्भवे कार्यम ॥ एतावदशक्तौ **पूजासागरे** । शङ्खमद्भिः पूरयित्वा प्रणवेन च दक्षिणे ॥ सम्पूज्य त्वं पुरेत्यादि मन्त्रेण प्रार्थयेत्ततः ॥ इत्युक्तम् ॥ **इति शङ्खार्चनम् ॥**
अथ घण्टापूजनं मन्त्रमहोदधौ ॥ तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन घण्टामर्चेत्स्वमन्त्रतः ॥ जयध्वने मन्त्रमातः स्वाहान्तः स दशाक्षरः ॥ मन्त्रेणानेन सम्पूज्य घण्टामुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ इति ॥ घण्टामुद्रा यथा । दक्षमुष्ट्यग्रविवरे वामाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥ प्रसारयेदधोन्याश्च मुद्रेयं घण्टिकाह्वया ॥ इति ॥ **पाद्मे** आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं तु रक्षसाम् ॥ कुर्यात् घण्टारवं तत्र देवताह्वानलक्षणम् ॥ इत्युक्तेर्घण्टावादनं कुर्यात् ॥ **इति घण्टापूजा** ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयानां मधुपर्कस्य चैव हि ॥ पात्राणि स्थापयित्वाचदर्घ्यपात्रस्य चोत्तरे ॥ ताम्रपात्राणि पाद्यादेर्मधुपर्कस्य कांस्यकम् ॥ अथ पाद्यादिपात्रेषु तत्तद्द्रव्याणि निक्षिपेत् ॥ अलाभे संस्मरंस्तानि तदर्थे चाक्षतान् क्षिपेत् ॥ पाद्यादिद्रव्याण्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥ पाद्यादिपात्राभावे तु तानि शङ्खेन चार्पयेत् ॥ प्रोक्षेच्च पूजासामग्रीं मूलेनात्मानमेव च ॥ **इति पाद्यादिपात्रस्थापनम्** ॥ भावयन् देवतारूपमात्मानं सम्यगर्चयेत् ॥ गन्धपुष्पैर्मूर्धवक्षपत्सु पुष्पाञ्जलीन् क्षिपेत् ॥ इत्यात्मपूजा ॥ एतावदुक्तविस्तृत-पूर्वाङ्गसाधनाशक्तौ सङ्क्षेपत आचमनप्राणायामदेशकालसङ्कीर्तनसङ्कल्पासन-विधिभूतोत्सारणपुरुषसूक्तश्रीसूक्तखड्गिन्यादिश्लोकन्यासकलशशङ्खघण्टार्चनानि कुर्यात् ॥ **इति पूजापूर्वाङ्गविचारः** ॥ **अथ मुख्यदेवतापूजाविधानम् ॥**
तत्र उपचारसङ्ख्याभेदात् पूजाया दशप्रकारा भवन्ति ॥ उपचारा नाम पूजायामिष्टदेवताप्रीत्यर्थमुपयुज्यमाना द्रव्यविशेषाः, क्रियाविशेषा, भावना-

विशेषाश्च ॥ ते च यथाक्रमं गन्धपुष्पादयः प्रदक्षिणानमस्कारादयो ध्याना- वाहनादयश्च ॥ ते च पुनः साक्षान्मुख्यदेवतार्पणेन तत्प्रीतिजनना, अङ्गदेवता- र्पणेन तत्प्रीतिजननाश्चेति द्विविधाः ॥ प्राधान्येनोपयुज्यमाना मुख्योपचारास्ते च यागमण्डपदेवतापूजापीठदेवतापूजाध्यानावाहनासनादयः सामान्यतोऽशीति- सङ्ख्याः । मुख्योपचाराङ्गत्वेनोपयुज्यमाना अङ्गोपचारास्ते चावाहनाङ्गत्वेनो- पयुज्यमानाः स्थापनसन्निधापनादयः, स्नानाङ्गत्वेनोपयुज्यमानाः स्नानमण्डप- प्रवेशपीठोपवेशनादयो, नैवेद्याङ्गत्वेनोपयुज्यमानाः पात्रपरिषेकापोशनादय इत्येवं रूपाः सामान्यतोऽष्टचत्वारिंशत् एवं सर्वेऽष्टाविंशत्यधिकं शतम् ॥ तत्र मुख्योपचाराणां सङ्ख्याभेदेन पूजाया दशभेदा भवन्ति ॥ अङ्गोप- चाराणां मुख्योपचारानुगामित्वान्न तेषां स्वातन्त्र्येण पूजाभेदप्रयोजकत्वम् ॥

अथ पूजाया दशभेदा यथा ॥ पूजैकेनोपचारेण द्वित्रिपञ्चभिरेव च ॥ उपचारैश्च दशभिस्तथा षोडशभिश्च तैः ॥ द्वात्रिंशदुपचारैश्चाष्टाचत्वारिंशता च तैः ॥ चतुःषष्ट्या तथाशीत्योपचारैर्दशधा मता ॥ अथोद्देशक्रमेणासां प्रोच्यन्ते लक्षणानि च ॥ स्वीकार्योपासकैस्तत्तान्यतमा निजशक्तितः ॥ स्नानं पत्रं पुष्पधूपदीपनैवेद्यदक्षिणाः ॥ फलताम्बूलकर्पूरदीपप्रणमनानि च ॥ एष्वे- कैकार्पणादेकोपचारा कुङ्कुमेन च ॥ (कुङ्कुमेन देव्या एवैकोपचारा पूजा) स्नानगन्धौ स्नानपत्रे स्नानपुष्पे, सचन्दनम् ॥ पत्रं च, गन्धपुष्पे च भोज्य- ताम्बूलके तथा ॥ सभोज्या दक्षिणा, भोज्यफले, ताम्बूलदक्षिणे ॥ फल- ताम्बूलके दक्षिणाफले, सप्रदक्षिणा ॥ नतिश्चैतेषु युग्मेष्वेकैकेन द्व्युपचा- रिका ॥ स्त्रीदैवते निशाचूर्णकुङ्कुमाभ्यां च सा भवेत् ॥ स्नानचन्दनपत्रं च स्नानचन्दनपुष्पकम् ॥ धूपदीपोपहारं च भोज्यताम्बूलदक्षिणम् ॥ नैवेद्यफल- ताम्बूलं नैवेद्यफलदक्षिणम् ॥ दक्षिणाफलताम्बूलमेष्वेकैकत्रिकेण च ॥ अर्चना त्र्युपचारा स्यादथ पञ्चोपचारिका ॥ गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चभिर्भवेत् ॥ पुष्पस्थाने देवभेदात्तत्तत्पत्रार्पणेऽपि सा ॥ जाबालिस्तु । ध्यानमावाहनं

चैव भक्त्या नैवेद्यमेव च ॥ नीराजनं प्रणामश्च पूजापञ्चोपचारिकेत्याह ॥ पाद्यार्घ्याचमनस्नानैर्वस्त्रचन्दनपुष्पकैः ॥ धूपदीपकनैवेद्यैः पूजादिगुपचारिका ॥ (दिगुपचारिका दशोपचारा)। **प्रपञ्चसारे** तु अर्घ्यपाद्याचमनकमधुपर्काचमा अपि ॥ गन्धादिनैवेद्यान्ताश्च उपचारा दश स्मृताः ॥ **इति दशोपचारा उक्ताः** ॥ आह्वानासनपाद्यार्घ्याचामाभिषववस्त्रकैः ॥ उपवीतगन्धपुष्पधूपदीपकभोजनैः ॥ प्रदक्षिणा नतोद्वासैः पूजा द्यष्टोपचारिका (द्यष्टोपचारिका षोडशोपचारा)। **ज्ञानमालायां**। षोडशोपचारा उक्तास्ते यथा ॥ आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनं तथा ॥ मधुपर्कार्पणं स्नानं वसनाभरणे तथा ॥ सुगन्धः सुमनो धूपदीपा नैवेद्यमेव च ॥ नमस्कारो विसर्गश्च उपचारास्तु षोडश ॥ इति ॥ **प्रपञ्चसारे**। एते एव मधुपर्कानन्तरमाचमनेनाधिकेन सहिता विसर्गेण च रहिताः षोडशोक्ताः ॥ आवाहनात्प्राग्ध्यानेन चन्दनान्ते हरिद्रया ॥ कुङ्कुमाञ्जनसिन्दूराक्षतपत्रैर्भुजैः परम् ॥ ताम्बूलदाक्षिण्यफलार्तिक्यकर्पूरदीपकैः ॥ मन्त्रपुष्पेण च, विसर्गात्पुरा क्षान्तियाञ्चया ॥ पूजापूर्णात्विष्टवस्तुयाचनाभ्यां च संयुता ॥ द्वात्रिंशदुपचारा स्यादेषैवावाहनात्परम् ॥ स्वागतेनाचमान्ते तु मधुपर्कार्पणेन च ॥ तथाभ्यङ्गोष्णोदपञ्चामृतगन्धोदकाप्लुतैः ॥ वस्त्रान्ते पादुकाभ्यां चोपवीतान्ते विभूषणैः ॥ दर्पणेन फलान्ते चामोदेन व्यजनेन च ॥ नत्यन्ते चोत्तरार्घ्येणाष्टाचत्वारिंशदात्मिका ॥ एषैव व्यजनस्यान्ते गीतवादित्रनर्तनैः ॥ तथा राजोपचारैश्च छत्रचामरबार्हणैः ॥ सुवर्णरूप्यदण्डाभ्यां हयद्विपरथैरपि ॥ नरयानातपत्राभ्यामथ पुष्पाञ्जलेः परम् ॥ वेदशास्त्रपुराणैश्च चतुःषष्ट्युपचारिका ॥ ध्यानात्पूर्वं द्वारदेवपूजया पीठपूजया ॥ गन्धस्नानात्परं गन्धाद्युपचारैश्च पूजया ॥ अक्षतान्तेऽङ्गार्चनया मातृकावर्णपूजया ॥ पत्रान्ते तद्विशेषैश्च पुष्पान्ते तद्विशेषकैः ॥ शतादिनामार्चनया तथैवावरणार्चया ॥ नैवेद्यान्ते च होमेन तथा बल्यर्पणेन च ॥ वेदपाठात्पुरा स्तुत्या पुराणान्ते मनोजपात् ॥ सप्तशत्याश्च जाप्येनोत्तरार्घ्यात्प्राक् च

पूजया ॥ स्वल्पयोत्तरयाथार्घ्यात्परं ब्रह्मार्पणेन च ॥ उपचारैः षोडशभि-
र्युक्ताशीत्युपचारिका ॥ अङ्गोपचाराश्च तथाष्टाचत्वारिंशदीरिताः ॥ आवा-
हनात्परं चाष्टौ स्थापनं सन्निधापनम् ॥ सन्निरोधः सम्मुखतावगुण्ठः सङ्कली-
कृतिः ॥ अमृतीपरमीकारा वासनान्ते च मुद्रिकाः ॥ मधुपर्कान्त आचामः
स्नानगेहप्रवेशनम् ॥ तत्र पीठोपवेशश्च भूषाणामवरोपणम् ॥ चूडाविस्रंसना-
भ्यङ्गात्स्नानपीठोपवेशनम् ॥ उद्वर्तनं पञ्चसुधाप्लवेभ्यः सलिलाप्लवाः ॥
गन्धोदस्नपनान्ते च शुद्धाम्बुस्नपनं तथा ॥ अभिषेकात्परं प्रोञ्छनान्यपीठो-
पवेशनम् ॥ केशशोषो धूपनं च चूडाबन्धनमाचमः ॥ वस्त्रान्ताचमनं चैव
यागगेहप्रवेशनम् ॥ यागपीठोपवेशश्चोपवीतान्ते तथाचमः ॥ नैवेद्यात्प्राग्भुक्ति-
गेहावेशः पीठोपवेशनम् ॥ मध्ये पात्रपरीषेकापोशनाहुति भोजनम् ॥ जल-
पानापोशने च अन्ते हस्तास्यशोधने ॥ करोद्वर्तनमाचामो बलिदानोत्तरं
तथा ॥ सभागृहप्रवेशश्च सभापीठोपवेशनम् ॥ आतपत्रात्परं यागगेहावेशो-
पवेशने ॥ एते सर्वे चाष्टचत्वारिंशदङ्गोपचारकाः ॥ सर्वे मुख्याङ्गोपचारा
अष्टाविंशतिकोत्तरम् ॥ शतमन्त्यार्चनाभेदे तदनुक्रम उच्यते ॥ मण्डपार्चा
पीठपूजा ध्यानमावाहनं तथा ॥ स्थापनं सन्निधीकारो निरोधः सम्मुखीकृतिः ॥
अवगुण्ठः सङ्कलीनममृतीकरणं तथा ॥ परमीकरणं स्वागतासने चास्त्र-
मुद्रिकाः ॥ पाद्यमर्घ्यं चाचमनं मधुपर्काचमौ तथा ॥ स्नानगेहागतिः पीठा-
वेशो भूषानिराकृतिः ॥ चूडामोकस्तथाभ्यङ्गः स्नानपीठोपवेशनम् ॥ उद्व-
र्तोष्णोदकस्नाने तथा क्षीरामृताप्लवः ॥ शुद्धस्नानं दधिस्नानमथ शुद्धोदका-
प्लवः ॥ घृतशुद्धोदकस्नाने मधुस्नानजलाप्लवौ ॥ सिताशुद्धाप्लवौ गन्धोदक-
शुद्धजलाप्लवौ ॥ पञ्चोपचारपूजा चाभिषेकः प्रोञ्छनं तनोः ॥ अन्यपीठो-
पवेशश्च केशशोषश्च धूपनम् ॥ चूडाबन्धनमाचामो वस्त्रधारणमाचमः ॥
पादुकाङ्गीकृतिर्यागमण्डपे च प्रवेशनम् ॥ यागपीठोपवेशश्चोपवीतमथ चाचमः ॥
भूषणं दर्पणं गन्धा हरिद्राकुङ्कुमाञ्जने ॥ सिन्दूरमक्षताश्चैव तथावयवपूज-

नम् ॥ मातृकावर्णपूजा च पत्रं पत्रविशेषकाः ॥ पुष्पं पुष्पविशेषाश्च शत-
नामादिपूजनम् ॥ तथावरणपूजा च धूपदीपार्पण ततः ॥ भुक्तिगेहप्रवेशश्च
भुक्तिपीठोपवेशनम् ॥ नैवेद्यस्यार्पणं पात्रसेचनापोशनाहुति ॥ भोजनं
चाम्भसः पानमुत्तरापोशनं ततः ॥ हस्तशुद्धिर्वक्त्रशुद्धिः करोद्वर्ताचमौ तथा ॥
होमश्च बलिदानं च सभागेहप्रवेशनम् ॥ सभापीठोपवेशश्च ताम्बूलं दक्षिणा-
फलम् ॥ सौगन्ध्यं व्यजनं गीतं वाद्यं नर्तनमेव च ॥ छत्रं चामरयुग्मं च
मयूराञ्चलयुग्मकम् ॥ सुवर्णरूप्यदण्डौ च तुरगो वारणो रथः ॥ शिबिका
चातपत्रं च पुनर्यागगृहागमः ॥ यागपीठोपवेशश्चार्तिक्यं कर्पूरदीपकः ॥ मन्त्र-
पुष्पं स्तुतिर्वेदः शास्त्रं पौराणिकी प्रवाक् ॥ मूलमन्त्रजपश्चैव तथा सप्तशती-
जपः ॥ प्रदक्षिणानमस्कारौ स्वल्पमुत्तरपूजनम् ॥ उत्तरार्घ्यमथ ब्रह्मार्पणं
चैव क्षमापनम् ॥ अच्छिद्रतायाचनं च वरयाच्ञा विसर्जनम् ॥ एवमन्त्या-
र्चनाभेदोपचारक्रम ईरितः ॥ अथान्येषु प्रभेदेषु योजनीयः स्वया धिया ॥
पूर्वोक्तपूजाभेदानां, तत्तदङ्गोपचारकैः ॥ सहितत्वे तु, तेषूपचारसङ्ख्याधिका
भवेत् ॥ यथा पञ्चोपचारायां मुख्याः पञ्च तथाङ्गिकाः ॥ द्वादशैवंगण-
नया सर्वे सप्तदश स्मृताः ॥ दशोपचारपूजायां दशमुख्यास्तथाङ्गिकाः ॥
चतुर्विंशतिरेवं ते चतुस्त्रिंशदुदीरिताः ॥ षोडशात्मकपूजायां मुख्याः षोडश
वै मता ॥ आङ्गिकाश्च चतुस्त्रिंशत्सर्वे पञ्चाशदीरिताः ॥ नान्तोऽस्ति ह्युप-
चाराणां सर्वस्यार्प्यतया विभोः ॥ यत्करोषि यदश्नासीति कृष्णस्यानुशास-
नात् ॥ तस्मादितोऽप्यभ्यधिका देयाः शक्तौ निजेच्छया ॥ देया अशक्तौ
न्यूनाश्च वित्तशाठ्यमकुर्वता ॥ इति ॥ **अथ सामान्यतः पूजापरिभाषा** ॥
मन्त्रमहोदधौ ॥ आह्वानाद्युपचारेषु प्रत्येकं पुष्पपाथसी ॥ दत्वा प्रक्षाल्य
च करमुपचारान्तरं चरेत् ॥ इति ॥ **मन्त्रतन्त्रप्रकाशे** । द्रव्याभावे प्रदा-
तव्याः क्षालितास्तण्डुलाः शुभाः ॥ तत्तद्द्रव्यं तु सङ्कल्प्य पुष्पं वा वारि वार्पयेत्
॥ इति ॥ **नृसिंहपुराणे** । उपचारैर्बहुविधैर्मन्त्रैर्वेदोदितैरपि ॥ तथा पौरा-

णिकैर्मन्त्रैः पूजयेच्च यथाविधि ॥ इति ॥ **रामार्चनचन्द्रिकायाम्** ॥ आदौ वेदोदितो मन्त्र आगमोक्तस्ततः परम् ॥ मूलमन्त्रस्तथा नाममन्त्रो योज्यः क्रमेण तु ॥ इति ॥ तत्र वैदिकः कल्पोक्तो लैङ्गिक आचारप्राप्तश्चेति त्रिविधः॥ कल्पोक्त आवाहनाद्युपचारेषु पुरुषसूक्तश्रीसूक्त ऋगादिः ॥ लैङ्गिको दधिस्नानादिषु दधिक्राव्ण इत्यादिः ॥ आचारप्राप्तः पुष्पाञ्जल्यादिषु नमो महद्भ्य इत्यादिः । आगमोक्तो द्विविधः । उपचारसमर्पणार्थकश्लोकरूपः केवलस्तुत्याद्यर्थकश्लोकरूपश्च ॥ प्रथमो ग्रन्थभेदेनानेकविधः ॥ द्वितीयश्चण्डिकार्चनरहस्ये । नमो देव्यै महादेव्यै इत्युक्तः । **देवीपुराणे** । जयन्ती मङ्गला कालीत्युक्तः ॥ मूलमन्त्रस्तत्तद्देवताप्रियत्वेन तन्त्रेषु प्रसिद्धः । तदभावे प्रणवादि चतुर्थ्यन्तं नमोन्तं चैव सत्तम ॥ देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः ॥ इति **गारुडोक्तो** लाक्षणिकः ॥ चण्डिकापूजायां प्रतिपदोक्तो मूलमन्त्रश्चण्डिकार्चनरहस्ये ऐं ह्रीं क्लीं चामुण्डायै विच्चे इति नवाक्षर उक्तः ॥ **देवी पुराणे** दुर्गे रक्षिणि स्वाहेति सप्ताक्षर उक्तः ॥ **वाराहीतन्त्रे** षडक्षरेण मन्त्रेण पाद्यादीनथ भैरव ॥ वितरेदुपचारांश्च पूर्वोक्तान् किल षोडश ॥ इति **षडक्षरउक्तः** ॥ स च ह्रीं दुर्गायै नम इति **व्रतराजः** ॥ एषु **चण्डिकार्चनरहस्योक्तो** नवाक्षर एव बहुसम्मतः ॥ नाममन्त्रस्तत्तद्देवतानामधेयात्मकश्चतुर्थीनमोन्तश्चण्डिकायै नम इत्यादिः । अत्राशीतिसङ्ख्या मुख्योपचारान्तर्गतषोडशोपचारेषु पुरुषसूक्तस्य श्रीसूक्तस्य चैकैका ऋगिति वैदिकमन्त्रद्वयम् ॥ आगमोक्तोऽगस्त्यदुर्वासःशङ्कराचार्यादिमहापुरुषरचित उपचारसमर्पणार्थः श्लोकरूपः ॥ मूलमन्त्रश्चण्डिकार्चनरहस्योक्तो नवार्णः । नाममन्त्रश्चण्डिकामहालक्ष्म्यन्तरनामधेयात्मकश्चतुर्थीनमोऽन्तः । **इति मन्त्रपञ्चकं** प्रयुक्तम् ॥ तदितरेषु मुख्योपचारेष्वागमोक्तो मूलमन्त्रो नाममन्त्रश्चेति मन्त्रत्रयमुपयुक्तम् ॥ अङ्गोपचारेषु मूलमन्त्रो नाममन्त्रश्चेतिद्वयम् ॥ द्वारदेवतापीठदेवतावरणदेवतापूजासु स्वबीजसहितस्तत्तन्नाममन्त्रः प्रयुक्तः । प्रतिपदो-

क्तस्वबीजालाभे ॐकारो बिन्दुयुक्तं च नामधेयाद्यमक्षरम् ॥ देवतायाः स्वकं बीजं पूजायामृद्धिसिद्धिदम् ॥ इतिचण्डिकारहस्योक्तं लाक्षणिकं गृहीतम् ॥ अङ्गपूजायां पत्रपुष्पविशेषपूजयोश्च केवलं पूज्यदेवतायाश्चतुर्थी-नमोन्ता नाममन्त्राः प्रयुक्ताः ॥ **इति सामान्यतः पूजापरिभाषा** ॥ अथ **पूजाक्रमः** ॥ तत्रादौ यागमण्डपद्वारपूजा ॥ तदर्थं द्वाराघ्यं **मन्त्रमहोदधौ** ॥ तारं खं वह्निसर्गाढ्यं द्वाराघ्यं साधयामि च ॥ उक्त्वास्त्रमनुना पात्रं क्षालयेत् पूरयेत् हृदा ॥ तीर्थाण्यावाह्य गन्धादीन्निक्षिपेन्निगदादिना ॥ धेनुमुद्रां दर्शयित्वा मूलेनाप्यभिमन्त्रयेत् ॥ द्वाराघ्यस्य विधिः प्रोक्तस्तेनार्चेत् द्वारदेवताः ॥ इति ॥ (तारः प्रणवः । खं हकारः । वह्निना रेफेण सर्गेण विसर्गेण चाढ्यो युक्तः । तेन ह्रः इति संयुक्तो वर्णः । द्वाराघ्यमित्यादिस्वरूपम् ॥ अस्त्रमनुना फडितिमन्त्रेण हृदा नमः शब्देन । तीर्थानि गङ्गे च यमुनेचेत्यादीनि निगदादिना प्रणवेन) प्रोक्ष्य चार्घ्याम्बुना यागमण्डपं पूजयेच्च तम् ॥ द्वारस्य तूर्ध्वदेहल्यां गणेशं मध्यतो यजेत् ॥ अधःक्रमेण द्वारस्य शाखयोर्देवता यजेत् ॥ चिच्छक्तिं दक्षशाखायां मायाशक्तिं तु वामतः ॥ एवं विघ्नेश्वरक्षेत्रपालौ गङ्गाकलिन्दजे ॥ (कलिन्दजा यमुना) तथा धातृविधातारौ शङ्खपद्मनिधी यजेत् ॥ अधो देहलिकायां तु पूजयेद्वास्तुदेवताम् ॥ द्वारस्योभयतो भमौ पूजयेद्द्वारपालिकाः ॥ ब्राह्म्याद्या मातृका अष्टौ तत्र ब्राह्मी तु दक्षिणे ॥ वामे माहेश्वरी दक्षे कौमार्यन्यत्र वैष्णवी ॥ (अन्यत्र वामभागे) वाराही दक्षभागे तु नारसिंही च वामतः ॥ ऐन्द्री पूज्या दक्षभागे चामुण्डा वामभागतः ॥ इति ॥ पूजने क्रमस्तु यथासम्भवं पूर्वसंस्थ उदक्संस्थो वा ॥ पूजने स्वबीजसहितो देवतानाममन्त्रो योज्यः ॥ पूजामण्डपस्यानेकद्वारत्वे मुख्यद्वारमारभ्य प्रादक्षिण्येन द्वाराणां पूजा ॥ ग्रन्थान्तरे आसनोपवेशनात्प्राक् द्वारदेवतापूजोक्ता सा शतचण्ड्यादिप्रयुक्तबहिर्मण्डपद्वाराभिप्रायेणेति ज्ञेयम् ॥ इयं ग्रन्थभेदाद्भिन्नभिन्नतया

दृश्यते ॥ **इति यागमण्डपपूजा** ॥ अथ **पीठपूजा** ॥ यागमण्डपमध्ये तु यजेदूर्ध्वक्रमेण च ॥ आधारशक्तिं कूर्मं च शेषं पृथ्वीं सुधोदधिम् ॥ श्वेतद्वीपं कल्पवनं स्वर्णप्रासादमेव च ॥ तदूर्ध्वं स्थापयेत्पीठं चतुर्गात्रं चतुष्पदम् ॥ चतुरस्रं समं मध्यफलकेन समन्वितम् ॥ असम्भवे चिन्तयेद्वा तदर्चेन्नाममन्त्रतः ॥ ततः सम्पूजयत्तत्र नामभिः पीठदेवताः ॥ पीठपादेषु च चतुर्ष्वग्निकोणादितः सुधीः ॥ धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं चैव पूजयेत् ॥ पीठगात्रचतुष्के चाधर्ममज्ञानमेव च ॥ अवैराग्यमनैश्वर्यं क्रमात्पूर्वादितो यजेत् ॥ पीठस्य मध्यफलक प्राच्यादिदिक्चतुष्टये ॥ गणेशं क्षेत्रपालं च बटुकं योगिनीस्तथा ॥ अग्न्यादिकोणचातुष्के वक्ष्यमाणं चतुष्टयम् ॥ जयां च विजयां चैव जयन्तीं चापराजिताम् ॥ तदन्तरष्टा पीठानि पूर्वाद्यष्टसु पूजयेत् ॥ पीठशपीठाम्बा पीठपादुकासहितानि च ॥ ओडयाणं मातृकापीठं पीठं जालन्धरं तथा ॥ कोल्हारगिरिपीठं च पूर्णाख्यगिरिपीठकम् ॥ संहारागिरिपीठं च ओणकं कामपीठकम् ॥ तदन्तश्च चतुर्दिक्षु षट्षट्शक्तीर्यजेद्बुधः ॥ विष्णुमायां चेतनां च दक्षिणे बुद्धिं निद्रां क्षुधां तथा ॥ छायामिति तु षट् प्राच्यादक्संस्थाः प्रपूजयेत् ॥ शक्तिं तृष्णां क्षान्तिजाती लज्जां शान्तिं च दक्षिणे ॥ प्राक्संस्थाः पूजयेत् षट्चोदक्संस्थाः पश्चिमेऽग्रिमाः ॥ श्रद्धां कान्तिं च लक्ष्मीं च धृतिं वृत्तिं स्मृतिं यजेत् ॥ नीतिं दयां तुष्टिपुष्टी मातृभ्रान्ती च देवताः ॥ उदीच्यां पूजयेत्पूर्वसंस्थाः षट्शवितका इमाः ॥ एता देवीमहोत्सवानुरोधेनोक्ताः ॥ **देवीभागवते** कान्तिस्थाने कीर्तिरुक्ता । **मन्त्रमहोदधौ** नीतिमनुक्त्वा वृत्त्यनन्तरं श्रुतिरुक्ता ॥ **चण्डिकाचनरहस्य** नीतिरहितास्त्रयोविंशतिसङ्ख्याका उक्तास्तत्र उदीच्यां पञ्चानामेव पूजोक्ता ॥ एतेन देवीमाहात्म्यस्य पञ्चमाध्याये चतुर्विंशतेस्त्रयोविंशतवा पाठ इति न भ्रमितव्यम् ॥ **कात्यायनीतन्त्रे** विष्णुमायादिभ्रान्त्यन्ताया एकविंशतेश्चितिरूपायाश्चैकस्या इति द्वाविशतेरेव तत्र परिगणितत्वात् ॥ तदन्तश्चैव पूर्वस्यामुदक्संस्थानि पूजयत्

पावकादित्यसोमानां मण्डलान्यथ पश्चिमे ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चेति यजेत्प्राग्वत् गुणत्रयम् ॥ (प्राग्वत् उदक्संस्थम्) आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ॥ ज्ञानात्मानं परापूर्वं प्राक्संस्थांश्चतुरो यजेत् ॥ (परापूर्वं ह्रींबीजपूर्वम्) उदीच्यां च यजेत्प्राग्वद्दिशि तत्त्वचतुष्टयम् ॥ मायातत्त्वं कलातत्त्वं विद्यातत्त्वं परं तथा ॥ (प्राग्वत् प्राक्संस्थम्। परं परतत्त्वम्।) मध्ये च ह्रीं सर्वशक्तिकमलासनमर्चयेत् ॥ इति ॥ अत्र पूजकस्य पुरोभागः प्राची ॥ तदनुरोधेनैवान्या दिशः ॥ तदुक्तं **तन्त्रराजे** पीठावरणपूजासु स्वाग्रे प्राचीं प्रकल्पयेत् ॥ अनुरुध्य च तामन्या दिशो ज्ञेयाः प्रदक्षिणम् ॥ इति ॥ **इति पीठपूजा** ॥ **अथ चण्डीयन्त्रम्** ॥ कमलासनमध्ये तु यन्त्रं संस्थापयेदथ ॥ कुङ्कुमेनाथ कस्तूर्यागुरुणा चन्दनेन वा ॥ रक्तकौशेयवस्त्रादौ रक्तचूर्णेन वा कृतम् ॥ बिन्दुत्रिकोणषट्कोणवृत्ताष्टदलरूपकम् ॥ भूगृहेण समायुक्तं चण्डिकास्थापनाय हि ॥ इति ॥ तत्र बिन्दुस्त्रिकोणमध्यभागसूचनार्थः । त्रिकोणं प्रधानदेवतास्थापनार्थं । त्रिकोणाद्बहिः प्रथमावरणदेवतास्थापनार्थं किञ्चिदन्तरं त्यक्त्वा द्वितीयतृतीयावरणदेवतास्थापनार्थं षट्कोणं ॥ षट्कोणाद्बहिरष्टदलकमलमूलावधिज्ञानार्थं षट्कोणसंलग्नं वृत्तम् ॥ अष्टदलं चतुर्थपञ्चमषष्ठावरणदेवतास्थापनार्थम् । ततो बहिः सप्तमावरणदेवतास्थापनार्थं किञ्चिदन्तरं त्यक्त्वाष्टमनवमावरणदेवतास्थापनार्थं चतुर्द्वारं सान्तररेखात्रयकल्पितकोष्ठद्वयात्मकं भूगृहं ॥ इदं देवतास्थापनार्थं यन्त्रम् । देवतात्मकं यन्त्रं त्वग्रे वक्ष्यते ॥ **देवीभागवते** । यन्त्रमेवं विचिन्तयेदित्युक्तम् तेन यन्त्ररचनाशक्तौ भावनापक्षोऽपि सूचितः ॥ अथ यन्त्रे त्रिकोणे बिन्दुस्थाने यथोक्तलक्षणां प्रतिमां स्थापयेत् ॥ तत्र **प्रतिमाद्रव्याण्युक्तानि** **विष्णुभागवते** ॥ शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती ॥ मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥ इति ॥ (प्रतिमाशब्दो यन्त्रशिवलिङ्गादेरप्युपलक्षकः ॥ तत्र शैली शिलामयी लौही स्वर्णादिधातुघटिता ॥ लोहशब्दो धातुसामान्यवाची तथाप्यायसी निषिद्धा ॥

लेप्या मृण्मयी ॥ लेख्या हरिद्राकुङ्कुमकस्तूरीचन्दनकज्जलादिमिश्रजललिखिता ॥ सैकती वज्रलेपादिचिक्कणकल्कमिश्रसिकताघटिता ॥) **स्मृत्यन्तरे** । सौवर्णी राजती ताम्री मृण्मयी प्रतिमा भवेत् ॥ पाषाणरत्नमुक्तानां कांस्यपित्तलयोरपि ॥ इत्युक्तम् ॥ **अथ प्रतिमामानं मात्स्ये** । अङ्गुष्ठपर्वमानात्सा वितस्तिं यावदेव तु ॥ गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥ इति ॥ (अङ्गुष्ठपर्वमानादङ्गुष्ठपर्वमानमारभ्येत्यर्थः) प्रतिमादेरामणीयकत्वमप्यावश्यकम् ॥ तदुक्तम् ॥ अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशायनात् ॥ आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छतीति ॥ (बिम्बानां प्रतिमानाम् । आभिरूप्यात् सौन्दर्यात् । भङ्गादिदोषयुक्ता प्रतिमा न पूजार्हा । तदुक्तं **महोदधौ** । पूज्या न भग्ना नो दग्धा नोर्ध्वाधोदृङ् न वक्रिका । (प्रतिमेति शेषः) **पदार्थादर्शे, ब्राह्मे** । खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्रष्टे मानविवर्जिते ॥ यागहीने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥ अन्यमन्त्रार्चिते बिम्बे पतितस्पर्शदूषिते ॥ दशस्वेतेषु नो कुर्युः सन्निधानं दिवौकसः ॥ इत्युक्तम् ॥ (खण्डिते त्रुटितावयवे । स्फुटिते भग्ने । भ्रष्टे स्थानच्युते । दुष्टभूमिष्वपवित्रस्थानेषु पतिते । अन्यमन्त्रार्चिते श्रुतिस्मृतितन्त्रपुराणेतरमन्त्रपूजिते । अन्यत् सुगमम् ।) इदमनादिसिद्धप्रतिष्ठापितेतरप्रतिमाविषयमिति **प्रतिष्ठामयूखे** उक्तम् ॥ **अथ प्रकृतपूज्यदेवताया महालक्ष्म्याः स्वरूपम्** ॥ तच्च द्विविधम् ॥ चतुर्भुजमष्टादशभुजं च ॥ आद्यं प्रकृतिभूतं द्वितीयं विकृतिभूतम् ॥ तत्र प्रथमं **प्राधानिकरहस्ये** ॥ मातुलिङ्गं गदां खेटं पानपात्रं च बिभ्रती ॥ नागं लिङ्गं च योनिं च बिभ्रती नृप मूर्धनि ॥ तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥ इति ॥ द्वितीयं **वैकृतरहस्ये** ॥ सर्वदेवशरीरेभ्यो याविर्भूतामितप्रभा ॥ त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्महिषमर्दिनी ॥ श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्डला ॥ रक्तमध्या रक्तपादा रक्तजङ्घोरुरुन्मदा ॥ सुचित्रजघना चित्रमाल्याम्बरविभूषणा ॥ चित्रानुलेपना कान्तिरूपसौभाग्यशालिनी ॥ अष्टा-

दशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा सती ॥ आयुधान्यत्र वक्ष्यन्ते दक्षिणाधःकर-क्रमात् ॥ अक्षमाला च कमलं बाणोऽसिः कुलिशं गदा ॥ चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः ॥ शक्तिर्दण्डश्चर्म चाप पानपात्रं कमण्डलुः । अलङ्कृतभुजामेभिरायुधैः कमलासनाम् ॥ सर्वदेवमयीमीशां महालक्ष्मीमिमां नृप ॥ पूजयन् सर्वलोकानां स देवानां प्रभुर्भवेत् ॥ इति ॥ अष्टादशभुजायां विशेषो **मात्स्ये** । जटाजूटसमायुक्तामर्धेन्दुकृतशेखराम् ॥ नानारत्नविचित्रेण मुकुटेन विराजिताम् ॥ लोचनत्रयसंयुक्तां पद्मेन्दुसदृशाननाम् ॥ नवयौवन-सम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ त्रिभङ्गाकृतिसंस्थानां पीनोन्नतपयोधराम् ॥ तद्वामपादस्याधस्तान्महिषं छिन्नमस्तकम् ॥ रुधिराप्लुतसर्वाङ्गं रक्ताक्षमथ तस्य च ॥ निःसृतार्धतनुं कण्ठनालाच्चर्मासिधारिणम् ॥ हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषितम् ॥ सपाशवामहस्तेन धृतकेशं च दुर्गया ॥ दैत्यं कराल-दंष्ट्रास्यं हर्यक्षेणाभिविद्रुतम् ॥ वमद्रुधिरवक्त्रेण धुन्वता च रुषा सटाः ॥ ऊर्ध्वलाङ्गूलदण्डेन देव्यधिष्ठानहेतुना ॥ इति ॥ उक्तद्विविधमूर्त्यभावे यथा-लब्धलक्षणां देवीप्रतिमां प्रकृतिविकृत्योरभेदादुक्तलक्षणान्यतरलक्षणां ध्यात्वा पूजयेत् ॥ तस्या अप्यभावे वक्ष्यमाणलक्षणं यन्त्रं विलिख्य पूजयेत् ॥ यन्त्रं यथा **चण्डिकार्चनरहस्ये** । चतुरस्रे समे शुद्धे पीठे दोषविवर्जिते ॥ लिखेदष्ट-दलं पद्मं कुङ्कुमागुरुचन्दनैः ॥ पद्ममध्ये लिखेच्चक्रं षट्कोणं चण्डिकाम-यम् ॥ षट्कोणचक्रमध्ये तु आद्यं बीजत्रयं लिखेत् ॥ पूर्वादिकोणषट्के तु बीजान्यन्यानि विन्यसेत् ॥ (विन्यसेल्लिखेत् । अन्यानि बीजानीत्युक्त्या-न्येषामपि षड्वर्णानां बिन्दुयोगेनैव लेखः स तु प्रादक्षिण्येन) **दुर्गोत्सवे**त्विदं त्रिकोणषट्कोणवृत्ताष्टदलभूपुराण्यालिख्य त्रिकोणे नवार्णस्याद्यं बीजत्रयम्, षट्कोणे सानुस्वारानन्यान् षड्वर्णान्, अष्टदले प्रागादिक्रमेण द्वन्द्वशोऽका-रादिस्वरान्, भूपुरे प्रागादिचतुर्दिक्षु श्रीं बीजम्, आग्नेय्यादिविदिक्षु च ह्रीं बीजं लिखेदित्याकारकमुक्तम् ॥ यन्त्रस्य पूर्वोक्तप्रकारेण प्राणप्रतिष्ठा कार्या ॥

तत्र मम प्राणा इहप्राणा इत्यादिवाक्येषु ममेति पदस्थाने चण्डिकाया इति महालक्ष्म्या इति वा ऊहः कार्यः। पूर्वप्रतिष्ठितस्फटिकादियन्त्रसत्त्वे न प्राणप्रतिष्ठाप्रसङ्गः॥ **इति प्रतिमादिविचारः** ॥ **अथ ध्यानम्** ॥ ध्यानं नाम देवतास्वरूपस्य हृदि चिन्तनम्॥ तदाह **याज्ञवल्क्यः**। समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्तिना॥ आत्मनोभीष्टदेवस्य चिन्ता ध्यानमिहोच्यते॥ इति॥ साम्प्रतं प्रायशो लोकानां योगशास्त्रानभिज्ञत्वाद्योगसाध्यस्य ध्यानस्य कर्तुमशक्यत्वेन देवतास्वरूपवर्णनात्मकश्लोकपाठस्यैव ध्यानोपचारत्वेन स्वीक्रियमाणत्वादुपचारसंज्ञायाश्च स्वकर्तृकदेवतासम्प्रदानकद्रव्यत्यागे, स्वकर्तृकदेवताकर्मकक्रियाविशेषे भावनाविशेषे वा रूढत्वात्, अमुकदेवतां ध्यायामि चिन्तयामीत्यादिस्वकर्तृकदेवताकर्मकपदघटितवाक्यात्मकश्लोकानामेव पाठो युक्तः॥ न तु ध्यायेत् ध्येय इत्यादिविधिबोधकपदघटितश्लोकानाम्॥ अत्र प्रकृतिविकृत्यात्मकमहालक्ष्मीध्यानश्लोकौ प्रयोगे वक्ष्येते॥ **इति ध्यानविचारः** ॥ **अथावाहनम्** ॥ **मन्त्रमहोदधौ**। मूलमन्त्रं समुच्चार्य सुषुम्नावर्त्मना महः॥ द्वारेण ब्रह्मरन्ध्रस्य नासारन्ध्रेण निर्गतम्॥ पुष्पाञ्जलौ मातृकाढ्ये योजयित्वा विनिक्षिपेत्॥ मूर्तौ पुष्पाञ्जलिं चैतदावाहनमुदीरितम्॥ इति॥ एतदशक्तौ **शिवार्चनचन्द्रिकायाम्** ॥ आगच्छेति प्रयोगेण मूलमन्त्रेण चाक्षतैः॥ आवाहनं प्रकर्तव्यमिति॥ आवाहनानन्तरं स्थापनसन्निधापनसन्निरोधनसम्मुखीकरणान्तानुपचारान् कल्पयित्वा मूलमन्त्रस्य षडङ्गन्यासेन सकलीकृत्यावगुण्ठनमुद्रयावगुण्ठनं धेनुमुद्रयामृतीकरणं महामुद्रया परमीकरणं च कल्पयेत्॥ **अथैतन्मुद्रा** यथा। हस्ताभ्यामञ्जलिं कृत्वानामिकामूलपर्वणोः अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता॥ अधोमुखी त्वियं चेत्स्यात्स्थापनी मुद्रिका मता॥ उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्ट्योस्तु संयोगात्सन्निधापनी॥ अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव संरोधिनी मता॥ उत्तानमुष्टियुगुला सम्मुखीकरणी मता॥ **तृचभास्करे** त्वियं 'मुष्टिद्वयस्थिताङ्गुष्ठौ सम्मुखौ तु परस्परम्॥

संश्लिष्टावुच्छ्रितौ कुर्यात्सेयं सम्मुखमुद्रिका ॥ इत्युक्ता ॥ देवतानां षडङ्गेषु न्यासः स्यात्सकलीकृतिः ॥ सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी ॥ अवगुण्ठनमुद्रेयं परितो भ्रमिता दिशः ॥ तृचभास्करे तु । मुष्टिद्वयस्य तर्जन्यौ प्रसार्याधोमुखे कृते ॥ अनुलोमविलोमाभ्यां भ्रामिते देवताभितः ॥ दुष्टदृष्टिनिरासाय सैषा मुद्रावगुण्ठनी ॥ इत्युक्ता ॥ धेनुमुद्रा प्रागुक्ता ॥ अन्योन्यग्रथिताङ्गुष्ठा प्रसारितकराङ्गुलिः ॥ महामुद्रेयमुदिता परमीकरणे बुधैः ॥ इति ॥ एवमष्टावावाहनोपयुक्ता मुद्राः ॥ विसर्जनपर्यन्तं निष्क्रमणोपरोधः सन्निरोधः । शक्त्युत्पादनं सकलीकरणं ॥ तेजसा समाच्छादनमवगुण्ठनम् ॥ सुखितासम्पादनममृतीकरणम् ॥ प्रसादनं परमीकरणम् ॥ अन्यत्सुगमम् ॥ तत्तन्मुद्रादर्शनानन्तरं सम्बोधनान्तं देवतापदमुच्चार्य । स्थिता भव । सन्निहिता भव । सन्निरुद्धा भव । सम्मुखी भव । सकलीकृता भव । अवगुण्ठिता भव । अमृतीकृता भव । परमीकृता भव । इति वक्तव्यम् । स्थिरप्रतिमायां नावाहनविसर्जने ॥ तदुक्तं विष्णुभागवते । उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ॥ अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थण्डिले तु भवेत् द्वयम् ॥ इति ॥ **वाचस्पतौ** ॥ कुर्यादावाहनं मूर्तौ मृन्मय्यां सर्वदैव हि ॥ प्रतिमायां जले वह्नौ नावाहनविसर्जने ॥ इत्युक्तम् ॥ आवाहनादिनिषेधे तत्स्थाने पुष्पाञ्जलिर्देयः ॥ यत्रावाहनाभावस्तत्र तदङ्गोपचारा अपि न देयाः ॥ इत्यावाहनम् ॥ ततः स्वागतमाचरेदिति **मन्त्रमहोदध्युक्तेः** स्वागतं कार्यम् ॥ **अथासनम्** ॥ **शिवार्चनचन्द्रिकायाम्** ॥ आसनं सुखदं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा ॥ वास्त्रं वा चार्मणं कौशं शिलाजं वाथ तैजसम् ॥ इति ॥ (कौशं कुशमयम् । तैजसं धातुमयम् ।) तत्रैव दारवे चान्दनं श्रेष्ठं तैजसे तु हिरण्मयम् ॥ शैले रत्नभवं श्रेष्ठं वास्त्रे कौशेयसम्भवम् ॥ इति ॥ (दारवे काष्ठमये । शैले शिलामये) **इत्यासनम्** ॥ मुद्रा भुजायुधाकाराश्चण्डिकायै प्रदर्शयेदिति **चण्डिकार्चनरहस्योक्तेः** प्रकृतिभूतप्राधानिकोक्तचतुर्भुजमहा-

लक्ष्मीपूजायां मातुलिङ्गगदाखेटपानपात्राख्याश्चतस्रो मुद्राः प्रदर्शयेत् । वैकृत-रहस्योक्तविकृतिभूताष्टादशभुजमहालक्ष्मीपूजायां अक्षमालादिकमण्डलवन्ता अष्टादश मुद्रा दर्शयेत् ।। अथ क्रमेण तासां लक्षणानि ।। द्वौ मुष्टी सम्मुखी-कृत्य संश्लिष्टावितरेतरम् ।। बीजपूराह्वया मुद्रा महालक्ष्म्याः प्रतुष्टिदा ।। अन्योन्याभिमुखौ कृत्वा हस्तौ तु ग्रथितावुभौ ।। अङ्गुष्ठौ मध्यमे रद्धसंयुक्ते सुप्रसारिते ।। गदामुद्रेयमुदिता दर्शिता विघ्नहारिणी ।। वमहस्तं तथा तिर्यक्-कृत्वा चैव प्रसारयेत् ।। आकुञ्चिताङ्गुलिं कुर्याच्चर्ममुद्रेयमीरिता ।। पात्रा-कारं तु हस्ताग्रं पानपात्रस्य मुद्रिका ।। इति चतुर्भुजमहालक्ष्म्याश्चतस्र आयुधमुद्राः ।। अथाष्टादशभुजमहालक्ष्म्या अष्टादशायुधमुद्राः ।। प्रदेशिन्यग्रयो-र्योगस्तथाङ्गुष्ठाग्रयोरपि ।। अक्षमालाह्वया मुद्रा मता वागीश्वरीप्रिया ।। करौ च सम्मुखौ कृत्वा संहताभ्युन्नतौ पुनः ।। अङ्गुलीः प्रसृता मध्ये-ङ्गुष्ठौ पद्मस्य मुद्रिका । दक्षमुष्टिस्तु तर्जन्या मुक्तया बाणमुद्रिका ।। उर्ध्वस्य वामहस्तस्य तर्जन्याद्यङ्गुलित्रयं ।। प्रसार्य योजयेदन्ये मिथोङ्गुष्ठकनिष्ठिके ।। खड्गमुद्रेयमुदिता सर्वशत्रुनिकृन्तनी ।। कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्योगादन्यासां च प्रसा-रणात् ।। त्रिकोणा वज्रनेर्मुद्रा पुरुहूतप्रियङ्करी ।। गदामुद्रा चक्रमुद्रे पूर्वमुक्ते ।। अङ्गुष्ठेन कनिष्ठां तु बध्वा शेषाङ्गुलित्रयं ।। प्रसारयेत्त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्तिता ।। तले तलं तु करयोस्तिर्यक् संयोज्य चाङ्गुलीः ।। संहतप्रसृताः कुर्यात् मुद्रा परशुसांज्ञिता ।। शङ्खघण्टामुद्रे प्रागुक्ते ।। वाममुष्टिस्थतर्जन्या दक्षमुष्टिस्थतर्जनीं ।। संयोज्याङ्गुष्ठकाग्राभ्यां तर्जन्यग्रे च पीडयेत् ।। एषा पाशाह्वया मुद्रा गणनाथप्रिया मता ।। मुष्टीकृत्य करौ द्वौ च वामस्योपरि-दक्षिणम् ।। कृत्वा शिरसि युञ्जीत शक्तिमुद्रेयमीरिता ।। ऊर्ध्वोन्नतस्य हस्तस्य मुष्टिर्दण्डाह्वया मता ।। चर्ममुद्रा पूर्वमुक्ता ।। वामस्य मध्यमाग्रं तु तर्जन्यग्रेण योजयेत् ।। अनामिकां कनिष्ठां च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।। दर्शयेद्वामके स्कन्धे धनुर्मुद्रेयमीरिता ।। पानपात्रकमण्डलुमुद्रे प्रागुक्ते ।।

(कमण्डलुमुद्रा कलशमुद्रा ॥) इति ॥ अथ **पाद्यम्** ॥ तद्द्रव्याणि **शारदातिलके** ॥ दूर्वा च विष्णुकान्तं च श्यामाकः पद्ममेव च ॥ पाद्याङ्गानि च चत्वारि कथितानि समासतः ॥ **चण्डिकार्चनरहस्ये** तु श्यामाकविष्णुक्रान्ताब्जयुक्तं पाद्यं समर्पयेदिति दूर्वारहितं पाद्यमुक्तम् ॥ **तृचभास्करे** । उपचारसमर्पणे विशेषो दर्शितः, स यथा ॥ प्रतिमादिषु यद्योग्यं गात्रे दातुं च तत्तनौ ॥ दद्यादयोग्यं पुरतो नैवेद्यमुदकादिकम् ॥ इति ॥ तेन पाद्यं पादार्थं वारिणीति पाद्यपदव्युत्पत्तेः पाद्यं पादाम्बुजेऽर्पयेदिति **मन्त्रमहोदध्युक्तेश्च** पाद्यं पादयोर्देयम् ॥ इति **पाद्यम्** ॥ **अथार्घ्यम्** ॥ **चण्डिकार्चनरहस्ये** । वारिगन्धाक्षतोपेतं चन्दनेन प्रमोदितम् ॥ अर्घ्यं दत्त्वा महालक्ष्म्यै धेनुमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ अष्टाङ्गार्घ्यं समापूर्य देव्या मूर्ध्नि निवेदयेत् ॥ दशवर्षसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥ इत्युक्तम् ॥ अर्घ्यस्याष्टाङ्गानि **शारदातिलके** । सिद्धार्थमक्षतांश्चैव दूर्वां च तिलमेव च । यवगन्धफलं पुष्पमष्टाङ्गं चार्घ्यमुच्यते ॥ इति ॥ **मन्त्रमहोदधौ** फलस्थाने कुशाग्रमुक्तम् ॥ **देवीपुराणे** द्वादशाङ्गार्घ्यमुक्तं तद्यथा ॥ आपः क्षीरं कुशाग्राणि अक्षतादधितण्डुलाः ॥ तिलाः सिद्धार्थका दूर्वा कुङ्कुमं रोचना मधु ॥ अर्घोऽयं नृपशार्दूल द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः ॥ द्वादशाङ्गेन योऽर्घ्येण चण्डिकां पूजयेन्नरः ॥ दशवर्षसहस्राणि दिव्यानि दिवि मोदते ॥ इति ॥ पात्रविशेषैरर्घ्यदाने फलविशेषस्तत्रैवोक्तः ॥ स्वर्णपात्रेण दत्त्वार्घ्यं स्वर्गलोकं प्रयात्यसौ ॥ रूप्यपात्रेण दत्त्वा च विष्णुयागफलं लभेत् ॥ ताम्रपात्रेण दत्त्वा च पौण्डरीकफलं लभेत् ॥ मृत्पात्रेण च तद्दत्त्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ इति ॥ अर्घ्यं मूर्ध्नि दद्यादिति **देवीपुराणे** ॥ तदर्घ्यं मूर्ध्नि चार्पयेदिति **मन्त्रमहोदधौ** च ॥ क्वचिद्धस्तेऽर्घ्यदानमुक्तम् ॥ दृश्यते च तथाचारोऽपि । **अथाचमनम्** ॥ **मन्त्रमहोदधौ** । जातीलवङ्गकङ्कोलैः शस्तमाचमनीयकम् ॥ इत्युक्तम् ॥ कर्पूरमगुरुं पुष्पं दद्यादाचमनोदके ॥ इति **शारदातिलके** ॥

दुर्गामुद्दिश्य पानीयं केतकीशशिवासितम् ॥ ददात्याचमने यस्तु स गणाधिपतिर्भवेत् ॥ इति **दुर्गाभक्तितरङ्गिण्याम्** ॥ (शशी कर्पूरः । गणाधिपतिः देवीगणश्रेष्ठः) दद्यादाचमनं वक्त्रे मूलमन्त्रसुधाक्षरैः ॥ मूलं मूलमन्त्रः । मन्त्रो वैदिक आगमोक्तो वा । सुधाक्षरे सुधेत्यक्षरद्वयम् तैः) **इत्याचमनम्** ॥ **अथ मधुपर्कः** ॥ स च **तृचभास्करे** यथा ॥ दधि सर्पिर्जलं क्षौद्रं शर्करा चेति पञ्चभिः ॥ मधुपर्को भवेत्तत्र जलं स्वल्पं सिता दधि ॥ घृतं चेति त्रयं तुल्यं क्षौद्रं सर्वाधिकं मतम् ॥ इति ॥ **मन्त्रमहोदधौ** तु पात्रे तु मधुपर्कस्य दध्याज्ये मधु च क्षिपेत् । मूलमन्त्रसुधावर्णैर्दद्यात्तं वदने विभोः ॥ इति पदार्थत्रयेणोक्तः ॥ दद्यात्तं वदने विभोरित्युक्तत्वान्मधुपर्को मुखे देयः ॥ **इति मधुपर्कः** ॥ मधुपर्कानन्तरमाचमनं देयम् ॥ तदुक्तं **पूजापङ्कजभास्करे** ॥ मधुपर्के तथा स्नाने वस्त्रे यज्ञोपवीतके ॥ नैवेद्यान्ते च देयानि पञ्चस्वाचमनानि वै ॥ इति ॥ ततः स्नानाङ्गतया स्नानमण्डपप्रवेशं पीठोपवेशं च कारयित्वा भूषणावरोपं चूडाविस्रंसनं च कुर्यात् ॥ **अथाभ्यङ्गो दुर्गाभक्तितरङ्गिण्याम्** ॥ तैलैर्नानाविधैः शुद्धैः सुगन्धिकुसुमोद्भवैः ॥ शिरःप्रभृतिपादान्तं कुर्यादभ्यङ्गमुत्तमम् ॥ इति ॥ **भविष्ये** । वर्षैः पद्मसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितम् ॥ तत्सर्वं विलयं याति कृताभ्यङ्गे ममार्पिते ॥ इति देववचनम् ॥ (पद्मशब्दोऽत्र सङ्ख्याविशेषवाची) अभ्यङ्गानन्तरं मूर्तिं स्नानार्थं स्नानपीठे उपवेशयेत् ॥ अथ अभ्यङ्गाङ्गतया स्निग्धतापनयनार्थमुद्वर्तनमुक्तं **दुर्गाभक्तितरङ्गिण्याम्** ॥ चूर्णैश्चन्दनकर्पूरमुस्ताकुङ्कुमसम्भवैः ॥ उद्वर्तयेत्सहाम्भोभिर्देवीं स्नेहापनुत्तये ॥ इति ॥ अन्यत्र तु । रजनी सहदेवी च शिरीषं लक्ष्मणापि च ॥ सहभद्रा कुशाग्राणि उद्वर्तनमिदं स्मृतम् ॥ इत्युक्तम् ॥ **अथोष्णोदकस्नानम्** ॥ तच्चोक्तं **स्कान्दे** । वादित्रनिनदैरम्यैर्गीतमङ्गलसंस्तवैः ॥ सह नीराजनाभिश्च स्नपयेदुष्णवारिणा ॥ **इति** ॥ केचिदभ्यङ्गोद्वर्तनोष्णोदक-

स्नानानि महाभिषेकानन्तरमाचरन्ति तन्न युक्तम् ॥ **मन्त्रमहोदधौ** श्रीमच्छङ्कराचार्यकृतदेवीमानसपूजादौ च पञ्चामृतस्नानात्पूर्वमेव तेषामुक्तत्वात् ॥ अथ **पञ्चामृतस्नानानि** भविष्ये । पयोदधिघृतक्षौद्रसिताः पञ्चामृतानि च ॥ एभिस्तु स्नपनं पञ्चामृतस्नानमितीर्यते ॥ इति ॥ **शिवरहस्ये** । ये मेरुमूर्धगतयोगिकृताभिषेकां पञ्चामृतैर्गिरिसुतामभिषेचयन्ति ॥ ते दिव्यकल्पमनुभूय सुवेषरूपं राज्याभिषेकमतुलं पुनराप्नुवन्ति ॥ इति ॥ **देवीपुराणे** । घृतेन पयसा दध्ना स्नपयेच्चण्डिकां नृप ॥ निम्बपत्रैश्च गन्धाढ्यैर्घर्षयेदासमंततः ॥ प्रसन्ना चण्डिका तस्मै दद्याद्दिव्यपदं ध्रुवम् ॥ इतिगव्यत्रयेणैव स्नानमुक्तम् ॥ **दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां** क्षीरादिस्नानानां पृथक्पृथक्फलमुक्तम् ॥ तद्यथा क्षीरेण स्नपयेद्यस्तु श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ चण्डिकां विधिवद्वीर शक्रलोके महीयते ॥ स्नपयेद्विधिना यस्तु दध्ना दुर्गां महीपते ॥ राजतेन विमानेन शिवलोकं स गच्छति ॥ घृतेन स्नपयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ दशपूर्वान्दशपरानात्मानं च विशेषतः ॥ भवार्णवात्समुद्धृत्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥ स्नपयेच्चण्डिकां यस्तु मधुना सितयाथवा ॥ भवन्ति पितरस्तस्य तृप्ता वर्षशतद्वयम् ॥ इति ॥ दध्याद्यलाभे केवलक्षीरेणैकेन स्नपनेऽपि पञ्चामृतस्नपनफलमुक्तं **सङ्ग्रहे** ॥ मधुदध्नोरलाभेऽपि शर्कराया घृतस्य च ॥ क्षीरस्नानेन चैकेन सर्वं सम्पूर्णतां व्रजेत् ॥ इति ॥ पञ्चामृतस्नानेषु प्रत्यमृतं जलेन स्नपयेत् ॥ वारिणा चान्तरान्तरा इति **प्रतिष्ठाविधानोक्तेः** स्नानीयगव्यस्य ताम्रपात्रस्थितत्वेऽपि न दोषः ॥ स्नानतर्पणदानेषु ताम्रे गव्यं न दुष्यति ॥ इति त्रिंशन्मते वचनात् ॥ इति **पञ्चामृतस्नानानि** ॥ अथ गन्धोदकस्नानं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्याम् ॥ चन्द्रांशुनिर्मलः श्रीमांश्चन्द्रलोके स्नपयित्वा नदीतोयैर्मिश्रैश्चन्दनवारिणा ॥ महीयते ॥ अन्यैरपि सुगन्धिजलैः स्नानान्युक्तानि तत्रैव ॥ सुगन्धिपुष्पतोयेन स्नपयित्वा नरः शिवाम् ॥ नागलोकं समासाद्य क्रीडते नागपत्निभिः ॥

स्नपयेद्यस्तु वै देवीं नरः कर्पूरवारिणा ॥ इन्द्रलोकं समासाद्य क्रीडते त्रिदशैः सह ॥ चण्डिकां स्नपयेद्यस्तु पुरुषोऽगुरुवारिणा ॥ स गच्छति परं स्थानं यत्र सा चण्डिका नृप ॥ इति ॥ **पाद्मे** ॥ चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कुमागुरुवासितैः ॥ अभिषिञ्चति यो दुर्गां जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः ॥ इति ॥ अन्यान्यपि स्नानानि तत्रैव ॥ पञ्चगव्येन यो दुर्गां तथैव कुशवारिणा ॥ स्नपयेद्विधिवन्मन्त्रैः स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥ कपिलापञ्चगव्येन कुशोदकयुतेन च ॥ स्नानं शतगुणं प्रोक्तमितरेभ्यो नराधिप ॥ चाण्डिकां स्नपयेद्यस्तु नर इक्षुरसेन वै ॥ गारुडेन विमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥ **इति पञ्चामृतादिस्नानानि** ॥ अथाचारादापोहिष्ठेति तिसृभिः शुद्धोदकस्नानं दत्वा गन्धादिपञ्चोपचारैः पूजा कार्या ॥ **अथ महाभिषेकः** ॥ स्कान्दे । वैदिकैस्तान्त्रिकैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेच्च देवताः ॥ अक्षतान् गन्धपुष्पे च स्नानतोये त्रयं क्षिपेत् ॥ इत्युक्तम् ॥ तत्राभिषेके पठनीयानि सर्वदेवतासाधारणानि सूक्तानि ॥ **आचारादर्शे** ॥ स्वर्णघर्मानुवाकेन पावमानीभिरेव च ॥ पौरुषेण च सूक्तेन रुद्राध्यायेन चासकृत् ॥ अभिषिञ्चेत्सुरान् सर्वान् स्तुवीयाद्वाघशान्तये ॥ इति ॥ अथ विशेषतो देवीविषये ॥ **श्रीसूक्तकल्पे** ॥ दशवारावर्तितेन सूक्तेनानेन यो नरः ॥ अभिषिञ्चेन्महालक्ष्मीं तस्य श्रीरचला भवेत् ॥ इति ॥ ग्रन्थान्तरे देव्यथर्वशीर्षमुक्तम् ॥ **शान्तिसारे** अहंरुद्रेभिरित्यष्टर्चं देवीसूक्तं च ॥ स्नानकाले घण्टां वादयेत् ॥ तदुक्तं **विष्णुधर्मोत्तरे** । स्नाने धूपे च दीपे च तथा नीराजनेऽपि च ॥ देवाग्रे वादयेद्घण्टां श्रोत्ररुक्प्रविशान्तये ॥ इति ॥ **स्कान्दे** । प्रबोधे मज्जने धूपे दीपनैवेद्ययोस्तथा ॥ नीराजने च कुर्वीत घण्टावादनमादरात् ॥ इति ॥ **गौतमीये** । उत्तोल्य दृष्टिपर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ॥ वादयेद्वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेदित्युक्तम् । प्रतिमायन्त्रयोर्नित्यं स्नपनं न कुर्यात् ॥ तदुक्तम् ॥ प्रतिमापट्टयन्त्राणां नित्यं स्नानं न कारयेत् ॥ कारयेत् पर्वदिवसे यदा च

मलधारणम् ॥ इति ॥ (पट्टं कौशेयवस्त्रम्) ॥ अत्र विशेषो **ब्रह्मयामले** । षडङ्गुलाधिके यन्त्रप्रतिमे धातुनिर्मिते ॥ नित्यं न स्नपयेत्प्राज्ञो न तु दोषः शिलामये ॥ इति ॥ तेन षडङ्गुलन्यूनप्रमाणयोर्धातुनिर्मितयोः यथेष्टप्रमाणयोः शिलानिर्मितयोर्यन्त्रप्रतिमयोर्नित्यं स्नपनं कुर्यादिति सिद्धम् ॥ स्नानेन विनाश्यानां लप्यालेख्यादीनां यन्त्रप्रतिमानां जलप्रोक्षणेन स्नपनं कुर्यान्न तु धारापातितजलेन ॥ पार्थिवलिङ्गादौ वस्त्रादिव्यवधानेनाभिषेकः ॥ **इति महाभिषेकः** ॥ अभिषेकानन्तरं धौतशुभ्रवस्त्रेण प्रतिमादेर्जलापनयनं कृत्वा, पीठान्तरे उपवेश्य केशान् संशोष्य धूपयित्वा चूडां बध्वा आचमनं दद्यात् ॥

अथ वस्त्रम् ॥ **मन्त्रमहोदधौ** । श्रेष्ठानि देववासांसि पट्टवस्त्राणि सर्वदा ॥ तेषामभावे कार्पासवस्त्राणि प्रयतानि च ॥ इति ॥ (पट्टवस्त्राणि कौशेयवस्त्राणि । प्रयतानि पूतानि, क्षालितशुष्काणीत्यर्थः) पट्टवस्त्राणां नित्यं क्षालननिषेधात् तान्यक्षालितान्येव प्रोक्ष्य दद्यात् ॥ प्रयतानीत्यत्र अप्रहतानीति पाठे अहतानीति तदर्थः । अहतवस्त्रलक्षणमाह **याज्ञवल्क्यः** । ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ॥ अहतं तत्तु विज्ञेयं सर्वकर्मसु पावनम् ॥ इति ॥ इदं अहतं सन्ध्यादेवपूजादि धर्मकार्योपयोगि ॥ अथ विवाहादिमङ्गलकार्योपयोगि अहतं यथा ॥ अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयम्भुवा ॥ शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावत्कालं न सर्वदा ॥ इति ॥ यन्त्रनिर्मुक्तमित्यनेन प्रथमधारणात् प्रागवस्था लक्ष्यते ॥ अतो विवाहादिषु तादृशवस्त्रपरिधानेन विवाहहोमादिकं क्रियते ॥ अस्य अपर्युषितत्वं **स्मृतिसारावल्याम्** ॥ जलजानां हि सर्वेषां वसनस्याहतस्य च ॥ न पर्युषितदोषोऽस्ति तथा तीर्थजलेषु च ॥ इति ॥ अहतवस्त्रस्यापर्युषितत्वं नाम प्रथमक्षालनात् पूर्वं पुनः पुनर्धारणेऽप्यशुचित्वाभावः ॥ अतएव लोके वाससः प्रथमक्षालनात्पूर्वं शूद्रादिस्पर्शेऽप्यशुचित्वाभावसम्भावना दृश्यते ॥ **भविष्ये** । वस्त्राणि तु विचित्राणि सूक्ष्माणि सुमृदूनि च ॥ यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति

शिवालयम् ॥ यावन्तस्तन्तवो वीर तेषु वस्त्रेषु संस्थिताः ॥ तावद्वर्षसहस्राणि शिवेन सह मोदते ॥ इति ॥ रक्तकौशेयकं देव्यै इति **तृचभास्करे** ॥ अथ वर्ज्य-वस्त्राणि **यन्त्रमहोदधौ** । सच्छिद्रं मलिनं जीर्णं त्यजेत्तैलादिदूषितम् ॥ इति ॥ अन्यत्र च ॥ दग्धं च ग्रथितं स्यूतं विदीर्णं जीर्णमेव च ॥ नील्याभिरञ्जितं चार्द्रं निर्दशं मलिनं त्यजेत् ॥ इति ॥ **इति वस्त्रम्** ॥ वस्त्रानन्तरमाचमनं दत्वा पादुके दद्यात् ॥ उक्तं च **देवीपुराणे** ॥ पादुकायुग्मदानेन भगवत्यै कृतेन च ॥ वाजपेयफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ इति ॥ ततो याग-भवनं प्रवेश्य यागपीठे उपवेशयेत् ॥ **अथोपवीतदानमुक्तं स्कान्दे** । सुवर्ण-रूप्यकौशेयकार्पासादिविनिर्मितम् ॥ त्रिवृतं चोपवीतं तु देवताभ्यो निवेदयेत् ॥ इति ॥ तल्लक्षणमाह **भृगुः** ॥ त्रिवृदूर्ध्ववृतं कुर्यात्तन्तुत्रयमधोवृतम् ॥ त्रिवृतं तूपवीतं स्यात्तत्रैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ इति ॥ एतदेव **पारिजाते** विस्तरेणोक्तं देवलेन । शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ॥ आवर्त्य षण्णवत्या तत् त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥ अब्लिङ्गैश्च त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ॥ (अब्लिङ्गैस्त्रिभिरापोहिष्ठेति ऋक्त्रयेण) अप्रदक्षिणमावर्त्य सावि-त्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ ततः प्रदक्षिणं वृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् ॥ त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा ब्रह्मविष्ण्वीश्वरान्नमेत् ॥ इति ॥ अस्य ब्रह्मसूत्रं यज्ञसूत्रं यज्ञो-पवीतं चेति संज्ञात्रयम् ॥ तत्र ब्रह्मसूत्रयज्ञसूत्रशब्दयोर्निरुक्तिः **स्मृतिप्रकाशे** ॥ सिसृक्षुरेकएवाग्रे समासीनो हरिःस्वयम् ॥ दृष्ट्वा गुणमयीं मायां सूत्ररू-पामिवाकरोत् ॥ ज्ञानात्मकेन हरिणा ब्रह्मात्मनि शिवेऽव्यये ॥ तत्सूत्रस्यो-पवीतत्वात् ब्रह्मसूत्रं विदुर्बुधाः ॥ यज्ञेन चोपवीतत्वाद्यज्ञसूत्रमिति स्मृतम् ॥ अथ यज्ञोपवीतपदव्युत्पत्तिः **स्मृतिसारे** । यज्ञात्मा परमात्मायमुच्यते चैव होतृभिः ॥ उपवीतं यतोऽस्येदं तस्माद्यज्ञोपवीतकम् ॥ इति ॥ अथास्य धारणे गुणा उक्ताः **स्मृतिप्रकाशे** । पवित्रं परमं शुद्धमायुष्यं च शुभावहम ॥ ओजस्यं ब्रह्मवर्चस्यं ब्रह्मसूत्रं धृतं यदि ॥ इति ॥ इदं स्त्रीदैवते न देयमिति

केचित् ।। तदुपेक्ष्यम् ।। पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।। अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं यथा ।। इति भगवता यमेन यदि पूर्वकल्पे सर्वद्विजस्त्रीणां मौञ्जीबन्धनवेदाध्ययनाधिकार उक्तस्तदा का वा विचारणानन्तकल्पपुराणस्य शक्तिरूपब्रह्मणो यज्ञोपवीतधारणे तदनुरोधेन तस्मै तत्समर्पणे च ।। इति **यज्ञोपवीतम्** ।। उपवीतदानानन्तरं तदङ्गत्वेनाचमनं दद्यात् ।। **अथ भूषणानि** ।। **कालिकापुराणे** । किरीटं च शिरोरत्नं कुण्डलं च ललन्तिकाम् ।। हारकेयूरवलयमेखलानूपुरादिकम् ।। यथार्हन्तु प्रदातव्यं देवताभ्यो विभूषणम् ।। देयं तत्रोर्ध्वकाये तु सर्वं सौवर्णमेव च ।। अधः काये तु दातव्यं सौवर्णं राजतं तथा ।। रत्नमुक्तादिघटितान् सर्वाङ्गेष्वपि चार्पयेत् ।। इति ।। **दुर्गाभक्तितरङ्गिण्याम्** । नानालङ्कारदाने नानाफलान्युक्त्वान्ते, सुवर्णतिलकं यस्तु भगवत्यै प्रयच्छति ।। स याति परमं स्थानं यत्र सा परमा कला ।। सौवर्णे राजते वापि चक्षुषी यः प्रयच्छति ।। गोसहस्रफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ।। इत्युक्तम् ।। (गोसहस्रफलं गोसहस्रदानफलम् ।) इति **भूषणानि** ।। **अथादर्शदानं देवीपुराणे** ।। यो नगे रत्नमुकुरं महादेव्यै प्रयच्छति ।। स कुबेरपुरस्त्रीणां शमयेन्मान्मथं मदम् ।। **इत्यादर्शः** ।। **अथ गन्धाः** ।। **पाद्मे** ।। गन्धा नानाविधा देया देवेभ्यो भूतिमिच्छता ।। गन्धेषु चन्दनं श्रेष्ठं कुङ्कुमं तु ततो वरम् ।। कुङ्कुमादपि च श्रेष्ठा कस्तूरी देववल्लभा । इति।। **दुर्गाभक्तितरङ्गिण्याम्** ।। सुगन्धिना चन्दनेन दुर्गां यस्तु समालभेत् । कुङ्कुमेनाथवा मर्त्यो गोसहस्रफलं लभेत् ।। (समालभेल्लिम्पेत् ।) विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत् ।। कस्तूरीलेपनं कृत्वा ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ।। इति **देवीपुराणे** ।। चन्दनागुरुकस्तूरीकर्पूरैर्यो विलेपयेत् ।। संवत्सरशतं दिव्यं देव्यासन्ने वसेत् ध्रुवम् ।। चन्दनागुरुकर्पूरैः श्लक्ष्णपिष्टैः सकुङ्कुमैः ।। दुर्गामालिप्य विधिवत् कल्पकोटिं वसेद्दिवि ।। मदकर्पूरकाश्मीररोचनाख्यचतुष्टयम् ।। एतेन लेपयेद्देवीं तथा गन्धाष्टकेन च ।। इति ।। शक्तेर्गन्धाष्टकमुक्तं

शारदातिलके ॥ चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः ॥ जटामांसी मुरं चैव शक्तेर्गन्धाष्टकं मतम् ॥ इति तत्रैव ॥ यक्षकर्दमकल्केन यस्तु दुर्गां विलेपयेत् ॥ नाशयेत् सर्वपापानि कोटिजन्मार्जितान्यपि ॥ इति ॥ कर्पूरागुरुकस्तूरीकङ्कोलैर्यक्षकर्दमः ॥ इति **यक्षकर्दमलक्षणम्** ॥ **व्याडिस्तु** एषु कुङ्कुममधिकं चाह ॥ ताम्रे गव्यं चन्दनं च निहितं दूषितं भवेत् इत्युक्तेश्चन्दनं ताम्रपात्रे न स्थापयेत् ॥ अथ गन्धार्पणविधिर्**मन्त्रमहोदधौ** ॥ कनिष्ठया पात्रसंस्थं देवेभ्यो गन्धमर्पयेत् ॥ ततः कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां गन्धमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ इति ॥ **गन्धमुद्रा** यथा। अङ्गुष्ठाग्रे तु संश्लिष्टे कनिष्ठामूलयोर्यदि ॥ गन्धमुद्रा तु विज्ञेयेति ॥ ग्रन्थान्तरे अनामिका तु देवानां पितॄणां तर्जनी मता ॥ गन्धदाने विशेषेण मनुष्याणां तु मध्यमा ॥ इत्युक्तम् ॥ **इति गन्धाः** ॥ **अथ हरिद्राकुङ्कुमादिदानं देवीपुराणे** ॥ हरिद्रां कुङ्कुमं चैव कज्जलं नागसम्भवम् ॥ समर्पयेन्महादेव्यै सद्भार्यासुखमिच्छता ॥ प्रदद्यात् कुङ्कुमं भाले हरिद्रां गण्डयोर्युगे ॥ कज्जलं नेत्रयोर्देयं सीमन्ते नागसम्भवम् ॥ **इति हरिद्राकुङ्कुमादि** ॥ **अथाक्षताः** ॥ **स्कान्दे** । अक्षतैरर्चयेद्देवान् शालग्रामशिलां विना ॥ अक्षतं जायते तेन सर्वदा देवतार्चनम् ॥ इति ॥ **पदार्थादर्शे** ॥ अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता अक्षतास्तन्दुलास्तथा ॥ यवाः पित्र्ये समुद्दिष्टास्तदन्यत्र तु तण्डुलाः ॥ इति ॥ **शिवार्चनचन्द्रिकायाम्** ॥ अखण्डास्तण्डुला धौता अक्षताः परिकीर्तिताः ॥ श्वेताः शम्भौ तदन्यत्र कुङ्कुमाक्ताः स्मृता बुधैः ॥ इति ॥ विभवे रत्नमुक्ताद्यैरक्षतैरर्चयेत् सुरान् ॥ इति **पाद्मे** ॥ **इत्यक्षताः** ॥ **अथ व्रतग्रन्थेष्वङ्गविशेषपूजा** चोक्ता। तेऽङ्गविशेषा यथा ॥ पादौ जङ्घे च जानूरु कटी मध्यम एव च ॥ वलित्रयं नाभिदेश उदरं हृदयं तथा ॥ (जानूरु इति समाहारद्वन्द्वः। जानुनी उरू चेत्यर्थः ।) स्तनौ भुजौ करौ ग्रीवा कण्ठो वदनमेव च ॥ ओष्ठौ दशनपङ्क्ती च कपोलौ नासिके तथा ॥ नेत्रे कर्णौ ललाटं च शिरः सर्वाङ्गमेव च ॥ इति ॥ अत्र सम्प्रदायाच्चतुर्थी

नमोऽन्तदेवीनामान्ते द्वितीयान्तमवयवनामोच्चार्य पूजयामीति वदेत् ॥ यथा ॥ अमुकस्यै नमः अमुकं पूजयामीति ॥ एतत्पूजायां देवीनामानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ॥ **इत्यङ्गपूजा** ॥ **अथ लोकमोहनाख्यपूजा प्रपञ्चसारे** ॥ वर्णैर्मनुप्रपुटितैः क्रमशः शतार्धैर्न्यासक्रमादभियजेदथ देवतानाम् ॥ अङ्गानि गन्धकुसुमाक्षतसञ्चयेन त्रैलोक्यमोहनकरः प्रथितः प्रयोगः ॥ इति ॥ शतार्धैरिति स्थूलमानेनोक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वेकपञ्चाशद्वर्णैः । ' न्यासक्रमात्सृष्टिन्यासक्रमेणेत्यर्थः ।) अत्रेत्थमाकारकः प्रयोगः ॥ आदौ मूलमन्त्रः ॥ तत एकैकं मातृकाक्षरम्'। पुनर्मूलमन्त्रः । ततः षष्ठ्यन्तं देवतानाम । ततो द्वितीयान्तमङ्गनाम । अन्ते पूजयामि इति ॥ **तन्त्रान्तरे** आदावनुलोमं मूलम् । अन्ते विलोममितिविशेष उक्तः ॥ **मन्त्रमहोदधौ** तु मूलमन्त्रेण पुटितमेकैकं मातृकाक्षरम् ॥ विन्यसेद्देवताङ्गेषु योगोऽयं लोकमोहनः ॥ इति देवताङ्गेषु मूलसम्पुटितमातृकान्यास एवोक्तः ॥ केचिदिदं पूजाद्वयं पुष्पविशेषपूजानन्तरं कुर्वन्ति ॥ **इति लोकमोहनाख्यमातृकापूजा** ॥ **अथ पत्रपूजा** ॥ तत्र पत्राणि **महोदधौ** । तुलसी बकुलं चैव पङ्कजं भृङ्गराजकम् ॥ बिल्वापामार्गदमनास्तथा कुरवकः कुशः ॥ दूर्वाहिवल्यपामार्गविष्णुक्रान्ता मुनिद्रुमाः ॥ धात्रीयुतानामेतेषां पत्रैः कुर्यात्सुरार्चनम् ॥ इति ॥ **स्कान्दे** ॥ पत्रे श्रेष्ठस्त्वपामार्गो भृङ्गराजस्ततोऽधिकः ॥ धात्रीपत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् ॥ तस्माद्दमनकं तस्माद्दूर्वादलं श्रेष्ठं शमीपत्रं ततोऽधिकम् ॥ श्रेष्ठं ततो बिल्वदलं शुभम् । ततोऽपि तुलसी श्रेष्ठा न तुलस्यास्तु किञ्चन ॥ इति विशेषउक्तः ॥ अथ बिल्वविषये **देवीपुराणे** । बिल्वपत्रैरखण्डैर्यः सकृद्देवीं प्रपूजयेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकमवाप्नुयात् ॥ सुवर्णस्य सुवर्णानां शते दत्ते तु यत्फलम् ॥ माल्येन बिल्वपत्राणां देव्यै दत्तेन तत्फलम् ॥ इति ॥ (प्रथमं सुवर्णपदं हेमवाचकम् ॥ द्वितीयं कर्षवाचकम् ॥) **आचारेन्दौ ज्ञानमालायाम्** ॥ अर्पितान्यपि बिल्वानि

प्रक्षाल्य च पुनः पुनः ॥ देवताभ्योऽर्पणीयानि नवानि यदि न क्वचित् ॥ इति ॥ **स्कान्दे** ॥ खण्डितान्यपि शीर्णानि शुष्काण्यपि च पार्थिव ॥ पक्कान्यपि च देयानि लभ्यन्ते यादृशान्यपि ॥ इति ॥ बिल्वपत्राभावे तत्प्रतिनिधिर्भविष्ये । तुलसी चैव निर्गुण्डी जम्बीरामलके तथा ॥ बिल्वपत्रसमानि स्युर्यदि बिल्वं न लभ्यते ॥ इति ॥ तुलसीविषये विशेषो **हेमाद्रौ** । तुलस्या मञ्जरी श्रेष्ठा तदभावे तु पल्लवाः ॥ तदभावे तु पत्राणि पक्कान्यपि न वर्जयेत् ॥ इति ॥ **अथ तुलसीग्रहणे निषिद्धकालः स्मृतिसारे** ॥ वैधृतौ च व्यतीपाते भौमभार्गवभानुषु ॥ पर्वद्वये च सङ्क्रान्तौ द्वादश्यां सूतकद्वये ॥ तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥ इति ॥ **विष्णुधर्मोत्तरे** । रविवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना ॥ जीवितस्याविनाशाय प्रविचिन्वीत धर्मवित् ॥ इति ॥ तत्रैव । सङ्क्रातावर्कपक्षान्ते द्वादश्यां निशिसन्ध्ययोः ॥ यैश्छिन्नं तुलसीपत्रं तैश्छिन्नं हि हरेः शिरः ॥ इति ॥ **पाद्मे** । द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रं च कार्तिके ॥ लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥ इति ॥ तुलसीग्रहणमन्त्रश्च तत्रैव । तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिये ॥ केशवार्थं विचिन्वामि वरदा भव शोभने ॥ इति ॥ (विचिन्वामीत्यार्षःप्रयोगः) । **अथ पुष्पाणि** । तत्रादौ सर्वदेवानां विहितानि पुष्पाणि ॥ **भविष्ये** । शमी जाती कुशाः कुन्दं मल्लिका करवीरकम् ॥ नागपुन्नागकाशोकरक्तनीलोत्पलानि च ॥ चम्पकं बकुलं चैव पद्मं बिल्वदलं तथा ॥ अगस्तिपारिजातानि किंशुकस्य सुमानि च ॥ एतानि सर्वदेवानां पुष्पाणि विहितानि च ॥ इति ॥ **अथ विशेषतो देव्या विहितानि** बकुलं यूथिका जाती केतकी चातिमुक्तकम् ॥ तगरं सिन्दुवारं च कुन्दपुन्नागमल्लिकाः ॥ मालती सहकारश्च कुसुम्भं नागकेसरम् ॥ करवीरं जपा द्रोणं पद्मं देव्याः प्रियाणि च ॥ इति ॥ **अथ विहितप्रतिषिद्धत्वात् देव्या विकल्पितानि** ॥ जयः काशः श्वेतपद्मं श्वेतमन्दारकं तथा ॥ अगस्त्यं

तिलकं बाणं पाटलं दूर्वया सह ॥ इति ॥ अथ सामान्यतः सर्वदेवानां निषिद्धानि पत्रपुष्पाणि ॥ उग्रगन्धमगन्धं वा कृमिकेशादिदूषितम् ॥ निर्माल्येन च संसृष्टं नखच्छिन्नं च वर्जयेत् ॥ मलिनं तनुसंसृष्टमाघ्रातं च विकासितम् ॥ वस्त्रबद्धं शीर्षधृतं दुष्टानीतं च वर्जयेत् ॥ (विकासितं बलाद्विकासं नीतम्) देवोपरि धृतं यच्च वामहस्ते धृतं च यत् ॥ अधोवस्त्रगतं यच्च जलान्तःक्षालितं च यत् ॥ एरण्डपत्रेणानीतं पत्रं पुष्पं च वर्जयेत् ॥ स्वयंपतितपुष्पं च शीर्णं पर्युषितं च यत्॥ शूद्रानीतं क्रयक्रीतं पत्रं पुष्पं च वर्जयेत् ॥ चम्पकं कमलं त्यक्त्वा कलिकां वर्जयेद्बुधः ॥ मालाकारानीतानि लक्षपूजाद्यर्थं क्रयक्रीतानि च पत्रपुष्पाणि न वर्ज्यानीति केचिदिति धर्माब्धिसारे ॥ इति वर्ज्यपत्रपुष्पाणि ॥ अथ पत्रपुष्पादीनामपर्युषितत्वदिनसङ्ख्या ॥ तत्र बोपदेवः ॥ बिल्वापामार्गजाती तुलसिशमिशताकेतकीभृङ्गदूर्वा । मन्दाम्भोजाहिदर्भा मुनितिलतगरब्रह्मकल्हारमल्ल्यः ॥ चम्पाश्वारातिकुम्भीदमनमरुबकाबिल्वतोऽहानि शस्तास्त्रिंशत् ऽयेकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूभूयमाभूय एवम् ॥ इति ॥ अत्र चतुर्विंशतिपत्रपुष्पाणां अपर्युषितत्वदिनसङ्ख्योक्ता ॥ तत्र प्रथमं बिल्वाद्यहिपर्यन्तानां द्वादशानां क्रमेण त्रिंशदादियमान्ता दिनसङ्ख्योक्ता ॥ पुनः भूय एवमित्यनेन सैव क्रमेण दर्भादिमरुबकान्तानां द्वादशानां चोक्ता ॥ तुलसिशमिपदे छन्दोऽनुरोधात् ह्रस्वान्ते । शताभृङ्गमन्दशब्दाः शतावरीभृङ्गराजमन्दराणां नामैकदेशाः ॥ अहिर्नागकेसरः । मुनिरगस्त्यः । ब्रह्मा पलाशः । अश्वारातिः करवीरः ॥ अरयः षट् । ईशा एकादश । उदधयश्चत्वारः ॥ निधयो नव । वसवोऽष्टौ । भूरेकः । यमौ द्वौ । अर्यरीशा इत्यत्र अरि, अरि, ईशा इति च्छेदः ॥ शेषं सुगमम् ॥ भविष्ये । प्रहरं तिष्ठते जातीकरवीरमहर्निशम् ॥ (अपर्युषितत्वेनेति शेषः ।) स्कान्दे ॥ पञ्चाहं बिल्वपत्रं तु दशाहं तुलसीदलम् ॥ न स्यात् पर्युषितं राजंस्ततः पर्युषितं भवेत् ॥ इत्युक्तम् ॥ तुलसी तु सदा

शुद्धा बिल्वं तु त्रिदिनावधि ॥ इति पाद्मे ॥ षण्मासं बिल्वपत्रं तु न स्यात्पर्युषितं द्विज ॥ इति भविष्ये ॥ तिथितत्त्वे मात्स्ये । बिल्वपत्रं च माध्यं च तमालामलकीदले ॥ कह्लारं तुलसी चैव पद्मं च मुनिपुष्पकम् ॥ एतत्पर्युषितं न स्यात् कुशाश्च कलिकास्तथा ॥ इति ॥ कौर्मे । तुलस्यां बिल्वपत्रे च सर्वेषु जलजेषु च ॥ न पर्युषितदोषोऽस्ति तथा भागीरथी-जले ॥ इति ॥ शिवरहस्ये । सुवर्णं बिल्वपत्रं च रत्नं च रजतं तथा ॥ नहि पर्युषितं यस्माच्छुद्धमेव ततः सदा ॥ इति ॥ स्मृतिसारावल्याम् ॥ जलजानां च सर्वेषां वसनस्याहतस्य च ॥ न पर्युषितदोषोऽस्ति तथा तीर्थ-जलेषु च ॥ इति ॥ इति पत्रपुष्पादीनामपर्युषितत्वकालविचारः ॥

अथैतदर्पणप्रकारः फेत्कारिणीतन्त्रे । पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम् ॥ दुःखदं तत्समाख्यातं यथोत्पन्नं तथार्पयेत् ॥ इति ॥ पाद्मे ॥ पत्रं पुष्पं फलं चैव न च दद्यादधोमुखम् ॥ यथोत्पन्नं तथा दद्यान्न दोषः कुसुमाञ्जलौ ॥ इति ॥ पत्रं त्वधोमुखं नेष्टं तुलसीबिल्ववर्जितम् ॥ इति वाराहोक्तेस्तुलसीबिल्वपत्रयोरधोमुखत्वेनार्पणमनुज्ञातं भवति ॥ दूर्वा स्वाभि-मुखाग्राः स्युर्बिल्वपत्रमधोमुखमिति तृचभास्करे ॥ शिवरहस्ये । वामपत्रे स्थितो ब्रह्मा पद्मनाभस्तु दक्षिणे ॥ मध्यपत्रे स्थितः साक्षात् साम्बः सर्वार्थ-साधकः ॥ इन्द्रादयो लोकपाला वृन्ताग्रे समुपस्थिताः ॥ पृष्ठभागे स्थिता यक्षा अभक्तानां निषेधकाः ॥ पूर्वभागेऽमृतं न्यस्तं देवैर्ब्रह्मादिभिः पुरा ॥ तस्माद्वै पूर्वभागेन पूजयेद्गिरिजेश्वरौ ॥ इति ॥ पुनस्तत्रैव । बिल्वपत्रमनु-त्तानमुद्गग्रं जलान्वितम् ॥ दण्डाधो मणिना हीनं प्रदद्याच्छुभदं हितम् ॥ इत्युक्तम् ॥ बिल्वं स्वाभिमुखाग्रं न्युब्जमर्पयेदिति धर्माब्धिसारे ॥ अथा-र्पणविधिः । कौर्मे । ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु देवतां सुसमाहितः ॥ नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेद्वै पृथक् पृथक् ॥ (देवतां ध्यात्वा प्रणवपूर्वं नमस्कारेण सहैकैकं पुष्पाद्यर्पयेदित्यर्थः ।) फेत्कारिणीतन्त्रे । लक्षपुष्पादिपूजासु

पुष्पमेकैकमर्पयेत् ॥ समुदायेनार्पणे तु लक्षपुष्पार्चनं न तत् ॥ इत्युक्तम् ॥ **भविष्ये** । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैः पुष्पं सङ्गृह्य पूजयेत् ॥ अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां निर्माल्यमपनोदयेत् ॥ इति ॥ अत्र वचनत्रये पुष्पपदं पत्राणामप्युपलक्षकम् ॥ पुष्पसमर्पणान्ते, तर्जन्यङ्गुष्ठाग्रयोगेन पुष्पमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ **पुष्पमुद्रा यथा** । पुष्पमुद्रा तु सा यदि ॥ अङ्गुष्ठमूलयोस्तर्जन्यग्रयोर्योजनं भवेत् ॥ इति ॥ **इति सामान्येन पत्रपुष्पपूजा** ॥ अथ **व्रतग्रन्थेषु** सामान्यपत्रपूजान्ते पत्रविशेषैः, पुष्पपूजान्ते च पुष्पविशेषैश्च पूजोक्ता ॥ ते पत्रविशेषा यथा । शम्यपामार्गतुलसीभृङ्गराड्दमनाः कुशः ॥ धात्री मरुवकं बिल्वं देव्याः पत्रगणः प्रियः ॥ इति ॥ एतेषामर्पणे पृथङ्नवनामानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ॥ **इति पत्रविशेषैः पूजा** ॥ अथ पुष्पपूजानन्तरं पुष्पविशेषैः पूजापि तत्रैवोक्ता ते पुष्पविशेषा यथा ॥ केतकी यूथिका कुन्दं चम्पकं बकुलं तथा ॥ मल्लिका मालती द्रोणं पद्मं देव्याः प्रियाणि च ॥ इति ॥ अत्रापि देव्या नवनामानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ॥ **इति पुष्पविशेषपूजा** ॥ **अथ शतसहस्रादिनामपूजा** ॥ सा च शतनामभिर्वा सहस्रनामभिर्वा बिल्वतुलसीपुष्परक्ताक्षतान्यतमद्रव्यसमर्पणरूपा ॥ तत्र शतनामानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते । सहस्रनामपक्षे दुर्गा चण्डिका भवानी ललिता महालक्ष्म्यन्यतमदेवतासहस्रनामभिः कार्या ॥ **इति शतसहस्रादिनामपूजा** ॥ **अथावरणदेवतापूजा** ॥ तत्रावरणानि नव ॥ आद्यं यन्त्रस्य त्रिकोणाद्बहिरन्तराले । द्वितीयतृतीये षट्कोणचक्रस्य कोणानां मूलाग्रभागयोः । चतुर्थपञ्चमषष्ठानि अष्टदलकमलस्य दलानां मूलमध्याग्रेषु सप्तमं अष्टदलकमलाद्बहिरन्तराले अष्टमं भूपुरस्य प्रथमद्वितीयरेषयोरन्तराले । नवमं तस्यैव द्वितीयतृतीयरेषयोरन्तराले ॥ पूज्यदेवताया महालक्ष्म्याः प्रकृतिविकृतिभेदेन द्वैविध्यात्तत्प्रयुक्तः प्रथमावरणमात्रे किञ्चिद्भेदः ॥ द्वितीयाद्यावरणान्युभयसाधारणानि ॥ तत्र प्रकृतिभूतचतुर्भुजमहालक्ष्म्याः प्रथमावरणं **वैकृतरहस्ये** ॥ महालक्ष्मीर्यदा

पूज्या महाकाली सरस्वती ॥ दक्षिणोत्तरयोः पूज्ये पृष्ठतो मिथुनत्रयम् ॥ विरिञ्चिः स्वरया मध्ये रुद्रो गौर्या च दक्षिणे ॥ वामे लक्ष्म्या हृषीकेशः पुरतो देवतात्रयम् ॥ अष्टादशभुजा मध्ये वामे चास्या दशानना ॥ दक्षिणेऽष्टभुजा ॥ इति ॥ अत्र प्रथमश्लोके दक्षिणोत्तरयोरित्यनेन विशेषानुक्तेः कर्तुः पूजकस्य दक्षिणवामभागौ ग्राह्यौ तेन पूजकस्य सम्मुखं त्रिकोणे स्थितायाः महालक्ष्म्या वामभागे चतुर्भुजा महाकाली दक्षिणभागे च चतुर्भुजा महासरस्वती पूज्येत्युक्तं भवति ॥ द्वितीयश्लोके मिथुनत्रयपूजायामपि दक्षिणवामभागौ विशेषानुक्तेः कर्तुः पूजकस्यैव ग्राह्यौ ॥ तत्र मध्ये अर्थान्महालक्ष्म्याः पृष्ठे तत्पुत्रस्नुषयोर्विरिञ्चिस्वरयोर्मिथुनम् ॥ पूजकस्य दक्षिणे अर्थान्महाकाल्याः पृष्ठे तत्पुत्रस्नुषयोरुद्रगौर्योर्मिथुनम् ॥ पूजकस्य वामे अर्थान्महासरस्वत्याः पृष्ठे तत्पुत्रस्नुषयोर्विष्णुलक्ष्म्योर्मिथुनम् ॥ तत्रापि विरिञ्चेर्वामभागे स्वरा ॥ रुद्रस्य गौरी ॥ विष्णोर्वामे लक्ष्मीरिति ज्ञेयम् । तृतीयश्लोके महालक्ष्म्याः पुरतोऽष्टादशभुजादिविकृतीनां पूजोक्ता । तत्र मध्ये अर्थान्महालक्ष्म्याः पुरोऽष्टादशभुजा ॥ अष्टादशभुजाया वामभागेऽर्थान्महाकाल्याः पुरो दशानना । दक्षभागेऽर्थान्महासरस्वत्याः पुरतोऽष्टभुजेति तत्तद्विकृतयः पूज्याः ॥ एवं च तत्तत्प्रकृतीनां पृष्ठे तत्पुत्रमिथुनानां, पुरतस्तद्विकृतीनां चेत्येकैकस्यामूर्ध्वाधोधारायां स्वस्वसम्बन्धिवर्गस्य स्थितिर्भवति ॥ केचिन्महालक्ष्मीर्यदा पूज्येतिश्लोके दक्षिणोत्तरयोरित्येतन्महालक्ष्मीदक्षवामभागपरत्वेन, तथा विरिञ्चिः स्वरया मध्ये इति श्लोके दक्षिणे वामे इति पदे विरिञ्चिमिथुनस्य दक्षिणवामभागपरत्वेन गृहीत्वा महालक्ष्मीदक्षभागे महाकाल्या, वामभागे च महासरस्वत्याः, तथा विरिञ्चिमिथुनस्य दक्षिणे रुद्रमिथुनस्य वामभागे च विष्णुमिथुनस्य पूजामिच्छन्ति । तन्न युक्तम् ॥ महाकालीमहासरस्वत्योः प्रकृत्योः सम्बन्धिवर्गस्य स्वप्रकृतिभिन्नधारावस्थानप्रसङ्गात् ॥ एवमेकादशदेवताकमिदमावरणम् ॥ **अथ विकृत्यात्मका-**

ष्टादशभुजमहालक्ष्म्याः प्रथमावरणमपि तत्रैव ॥ अष्टादशभुजा चैषा यदा पूज्या नराधिप ॥ दशानना चाष्टभुजा दक्षिणोत्तरयोस्तदा ॥ इति ॥ अत्रापि दक्षिणोत्तरयोरित्येतत्प्राग्वत्पूजकस्य दक्षवामभागपरं तेन तत्सम्मुखावस्थितायाः अष्टादशभुजाया वामे दशानना दक्षिणेऽष्टभुजेत्यर्थात्सिद्धम् ॥ अत्रापि दक्षिणोत्तरयोरित्येतदष्टादशभुजादक्षवामभागपरत्वेनेच्छन्ति केचित् । तत् अष्टादशभुजामध्ये वामे चास्या दशाननेति पूर्वोक्तवचनविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ अत्रापि प्रकृतिविकृतीनामभेददृष्ट्या अष्टादशभुजादीनां पश्चाद्भागे प्रागुक्त-न्मिथुनत्रयपूजामिच्छन्ति बहवः ॥ तेनाष्टादशभुजायाः पृष्ठे स्वरावीरिञ्च्योर्मिथुनम् ॥ दशाननायाः पृष्ठे गौरीरुद्रयोः । अष्टभुजायाः पृष्ठे लक्ष्मीहृषीकेशयोर्मिथुनं पूज्यम् ॥ अष्टादशभुजायाः पुरतो वामे महिषासुरं दक्षिणे सिंहं च पूजयेत् ॥ तदप्युक्तं तत्र । । वामभागेऽग्रतो देव्या च्छिन्नशीर्षं महासुरम् ॥ पूजयेन्महिषं येन प्राप्तं सायुज्यमीशया ॥ दक्षिणे पुरतः सिंहं समग्रं धर्ममीश्वरम् ॥ वाहनं पूजयेद्देव्या धृतं येन चराचरम् ॥ इति ॥ एवं दशदेवताकमिदमावरणम् ॥ केचित् प्रत्यावरणं । दयाब्धे त्राहि संसारसर्पान्मां शरणागतम् ॥ भक्त्या समर्पये तुभ्यमिदमावरणार्चनम् ॥ इति श्लोकमिदं पदस्थाने तत्तदावरणसङ्ख्याबोधकप्रथमद्वितीयादिपदोहं कृत्वा पठन्ति ॥ केचित्प्रथमार्धस्थाने अभीष्टसिद्धिं मे देहि शरणागतवत्सले इत्यर्धं पठन्ति ॥ इति **प्रथमावरणम्** ॥ द्वितीयाद्यावरणानि प्रकृतिविकृत्युभयसाधारणानि ॥ तत्र षट्कोणचक्रस्य कोणमूलेषु द्वितीयं षडङ्गावरणम् ॥ षट्कोणकोणमूलेषु षडङ्गावरणं मतम् ॥ हृदयाय नमश्चेति स्वाहान्तं शिरसे पदम् ॥ वषडन्तं शिखायै च कवचाय हुमित्यपि ॥ नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादस्त्राय फडितीरितम् ॥ अग्निराक्षसवायव्यकोणेषु हृदयं शिरः ॥ शिखां कवचमाराध्य प्राच्यां नेत्रं प्रपूजयेत् ॥ अस्त्रं प्रतीच्यां देव्यस्ता ध्यातव्या वामलोचनाः ॥ इति ॥ (वामलोचनाः स्त्रीरूपाः) । **कल्पवल्ल्यां** अग्नि-

कोणे हृदयम् ॥ ईशानकोणे शिरः । नैर्ऋतकोणे शिखा । वायुकोणे कवचम् । पुरतो नेत्रम् । चतुर्दिक्ष्वस्त्रमित्युक्तम् ॥ ऐं हृदयाय नमः हृदयदेव्यै नमः । ह्रीं शिरसे स्वाहा शिरोदेव्यै नमः । क्लीं शिखायै वषट् शिखादेव्यै नमः ॥ इत्यादिस्तत्प्रयोगः ॥ अन्ये ऐं हृदयदेव्यै नमः । ह्रीं शिरोदेव्यै नमः । एवं रूपं, इतरे ऐं हृदयाय नमः । ह्रीं शिरसे स्वाहा एवं रूपमेव तत्प्रयोगमाहुः ॥ क्वचित् ऐंह्रींक्लीं हृदयाय नमः । ऐंह्रींक्लीं शिरसे स्वाहेति बीजत्रयपूर्वकः क्वचित्समस्तमन्त्रपूर्वकोऽपि तत्प्रयोगो दृश्यते ॥ यद्यपि **प्रपञ्चसारे,** आदावङ्गावरणं सकलविधानेषु पूजनीयं स्यात् ॥ अन्ते च लोकपालावृतिरथकुलिशादिशस्त्ररूपा वा ॥ इति षडङ्गावरणस्य सर्वादित्वमुक्तम् । तथाप्यत्र महालक्ष्मी यदा पूज्येत्यादिवचनेषु दक्षिणोत्तरयोः, पृष्ठतः पुरतः वामे दक्षिणे इत्याद्यासन्नस्थानबोधकप्रयोगेण महाकाल्यादिदेवतानां सर्वापेक्षया प्रधानदैवताऽव्यवहितसान्निध्यस्य विवक्षितत्वदर्शनात् सर्वग्रन्थेषु महाकाल्याद्यावरणस्यैव प्राथम्येनोक्तत्वाच्चात्र षडङ्गावरणं द्वितीयत्वेन स्वीकृतम् ॥ इति **द्वितीयावरणम्** ॥ एतदारभ्यावरणषट्के स्वपुरोभागं प्राचीं प्रकल्प्य तदनुरोधेन प्रदक्षिणमन्या दिशः कल्पनीयाः ॥ दिक्पालतदस्त्रावरणयोस्तु प्रसिद्धा एव प्राच्यादयः ॥ तदुक्तं **तन्त्रराजे** । पीठावरणपूजासु स्वाग्रं प्राचीं प्रकल्पयेत् ॥ अनुरुध्य च तामन्या दिशो ज्ञेयाः प्रदक्षिणम् ॥ दिक्पालेषु तदस्त्रेषु लोकसिद्धा दिशो मताः ॥ इति ॥ **अथ षट्कोणचक्रकोणाग्रेषु तृतीयं नन्दजाद्यावरणम्** ॥ कोणाग्रेषु तृतीया च नन्दजाद्यावृतिर्मता ॥ नन्दजा रक्तदन्ती च तथा शाकम्भरी स्मृता ॥ दुर्गा भीमा भ्रामरी च षट्कं प्रागादिषु क्रमात् ॥ इति **तृतीयावरणम्** ॥ **अथाष्टदलकमलदलमूलेषु चतुर्थं ब्राह्म्यादि मातृकावरणम्** ॥ अष्टाब्जदलमूलेषु चतुर्थावरणम् मतम् ॥ ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही नारसिंह्यैन्द्री चामुण्डा शिवदूतिका ॥ दलेषु सप्तस्वेकैकामष्टमेऽन्त्याद्वयं यजेत् ॥

एवं पञ्चमषष्ठावरणयोरपि ज्ञेयम् ॥ इति **चतुर्थावरणम्** ॥ **अथाष्टदलकमलदलमध्येषु कुमार्याद्यावरणम्** ॥ अब्जाष्टदलमध्येषु पञ्चमावरणं मतम् ॥ कुमारी च त्रिमूर्तिश्च कल्याणी रोहिणी तथा ॥ काली चण्डी शाम्भवी च दुर्गा भद्रा नव स्मृताः ॥ इति **पञ्चमावरणम्** ॥ **अथ दलाग्रेषु षष्ठं नवदुर्गावरणम्** ॥ अब्जस्याष्टदलाग्रेषु षष्ठी पूर्ववदावृतिः ॥ नवदुर्गात्मिका शैलपुत्री च ब्रह्मचारिणी ॥ चन्द्रघण्टा च कूष्माण्डा स्कन्दमाता ततः परम् ॥ कात्यायनी कालरात्रिर्महागौरी च सिद्धिदा ॥ इति **षष्ठावरणम्** ॥ **अथाष्टदलाद्बहिरन्तराले सप्तमावरणं मतम्** ॥ असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोधी चोन्मत्त एव च ॥ कपाली भीषणश्चैव संहारीत्यष्टभैरवाः ॥ इति **सप्तमावरणम्** ॥ **अथ भूपुरस्य प्रथमकोष्ठेऽष्टमं दिक्पालावरणम्** आद्यद्वितीययोर्मध्ये रेषयोर्भूपुरस्य तु ॥ प्रागादिषु प्रसिद्धासु दिक्पालावृतिरष्टमी ॥ इन्द्रो वह्निर्यमश्चैव निर्ऋतिर्वरुणो मरुत् ॥ श्रीदो महेश्वरश्चेति दिक्पाला अष्ट वै स्मृताः ॥ इति दशदिक्पालपक्षे ईशानेन्द्रयोर्मध्ये ब्रह्मा, नैर्ऋतवरुणयोर्मध्येऽनन्तश्च पूजनीयौ ॥ इत्य**ष्टमावरणम्** ॥ **अथ भूपुरस्य द्वितीयकोष्ठे नवमं दिक्पालास्त्रावरणम्** ॥ नवमी भूपुरस्याथ स्याद्द्वितीयतृतीययोः ॥ रेषयोरन्तराले तु कुलिशाद्यायुधावृतिः ॥ वज्रं शक्तिश्च दण्डश्च खड्गः पाशोऽङ्कुशस्तथा ॥ गदा त्रिशूलमित्यष्टौ दिक्पालास्त्राणि पूर्ववत् ॥ (पूर्ववत्प्रसिद्धास्वेव प्राच्यादिषु पूज्यानीत्यर्थः ।) दशदिक्पालपक्षे तदस्त्राण्यपि दशैव ॥ तत्र त्रिशूलवज्रयोर्मध्ये ब्रह्मणः पृष्ठदेशे पद्मं, खड्गपाशयोर्मध्येऽनन्तस्य पृष्ठे चक्रं च पूजनीये ॥ इति **नवमावरणम्** ॥ इति **नवावरणानि** ॥ अन्ये कुमार्याद्यावरणं नवदुर्गावरणं च परित्यज्य सप्तैवावरणान्याहुः ॥ अपरे गुर्वादित्रयं गणेशहरिहररूपदेवतात्रयं चेति देवतापट्कावरणेन सहैतान्येवाष्टावाहुः । केचिदेतान्येव चतुष्षष्टियोगिन्यावरणेन सह नवाहुः ॥ आवरणदेवतानां स्वबीजसहितनाममन्त्रैः पूजा कार्या ॥

तासां प्रतिपदोक्तस्वबीजानि, बीजरहस्यतो ज्ञेयानि ॥ तदभावे चण्डिकार्चन-रहस्योक्तानि लाक्षणिकानि ग्राह्याणि ॥ तेषां लक्षणं पूर्वमुक्तम् इत्यावरण-पूजा ॥ **अथ धूपः** ॥ **स्कान्दे** । सर्वेषामेव धूपानां दुर्गाया गुग्गुलुः प्रियः ॥ तद्दानेन महादेवी प्रीता सर्वं ददाति च ॥ इति ॥ धूपविशेषेण फलविशेषो **दुर्गाभक्तितरङ्गिण्याम्** ॥ कृष्णागुरुं नरो देव्यै दत्वा तल्लो-कमाप्नुयात् ॥ महिषाक्षं घृताभ्यक्तं देव्यै दत्वा सबैल्वकम् ॥ वाजपेय-फलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते ॥ (महिषाक्षो गुग्गुलुः) सकृष्णागुरुधूपेन महिषाक्षे । चण्डिका ॥ शोधयेत्पापकलिलं महाग्निरिव काञ्चनम् ॥ कृष्णा-गुरुं सकपूरं चन्दनं सिह्लकं तथा ॥ चतुष्टयमिदं दत्वा चन्द्रलोके महीयते ॥ (सिह्लको लोहबन्दी ऊद इति लोके प्रसिद्धः) कृष्णागुरुं गुग्गुलुं च कर्पूरं सिह्लकं तथा ॥ भगवत्यै नरो धूपं दत्वा कामानवाप्नुयात् ॥ अष्टाङ्गं वा दशाङ्गं वा षोडशाङ्गमथापि वा ॥ धूपं देव्यै नरो दद्यात्स गच्छेद्वैष्णवं पदम् ॥ इति ॥ अथाष्टाङ्गधूप उक्तो **हेमाद्रौ देवीपुराणे** । वृषणं सिह्लकं विप्र श्रीखण्डमगुरुस्तथा ॥ कर्पूरश्च तथा मुस्ता शर्करा च सह त्वचा ॥ अष्टाङ्गो विजयो धूपः स्वयं देवैर्विनिर्मितः ॥ इति ॥ (वृषणं गन्धमार्जा-राण्डकोशस्वेदः ।) अथ दशाङ्गधूप **आयुर्वेदे** । घृतगुग्गुलुपाटीरागुरुह्रीबेर-चन्दनम् ॥ घनं द्राक्षा कुष्ठनखं दशाङ्गो धूप उच्यते ॥ इति ॥ (पाटीरः श्वेतचन्दनम् । चन्दनं रक्तचन्दनम् । घनं मुस्ता । नखं नखला इति प्रसिद्धम्) **अथ षोडशाङ्गधूपः शारदातिलके** । गुग्गुलुः सरलो दारुपत्रं मलयसम्भवम् ॥ ह्रीबेरमगुरुः कुष्टं गुडः सर्जरसो घनः ॥ हरीतकी नखं लाक्षा जटामांसी च शैलजम् ॥ (सरलः श्वेतदेवदारु । दारु पीतदेवदारु पत्रं जातीपत्रम् । शैलजं शिलाजतु ।) **अथ धूपदानविधिर्मन्त्रमहो-दधौ** । धूपपात्रस्थिताङ्गारे क्षिप्त्वा अगुरुपुरादिकम् ॥ पात्रमस्त्रेण सम्प्रोक्ष्य हृदा पुष्पं समर्पयेत् ॥ (पुरः गुग्गुलुः । हृदा नमःशब्देन) संस्पृशन्

वामतर्जन्या मूलमन्त्रं च सम्पठन् ॥ साङ्गायै सपरीत्यन्ते वारायै ङेऽन्त-देवता ॥ धूपं समर्पयामीति नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चरन् ॥ शङ्खाम्बुप्राक्षिपेद्भूमौ धूपमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ तर्जनीमूलयोरङ्गुष्ठाग्रयोगे तु सा भवेत् ॥ (मूलमन्त्रान्ते साङ्गायै सपरिवारायै अमुकदेवतायै धूपं समर्पयामि इति प्रयोगः ॥ (इत-आरभ्यासमाप्तेः छत्राद्यातपत्रान्तदशराजोपचारवर्जमन्येपूपचारेषु देवतायाः साङ्गायै सपरिवारायै इति विशेषणद्वयं देयम् ॥ धूपमुद्रा पूर्वमुक्ता ॥ धूपये-द्दक्षहस्तेन देवतानाभिदेशतः ॥ जलं पुष्पाञ्जलिं दद्याद्दीपदानमपीदृशम् ॥ इति ॥ केचित्पाददेशे धूपदानमाहुः ॥ वामतस्त्वर्पयेद्धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे ॥ इति **कालिकापुराणे** ॥ धूपदीपयोः समर्पणकाले घण्टां वाद-येत् ॥ तत्प्रकारो **गौतमीये** । उत्तोल्य दृष्टिपर्यन्तं घण्टां वामादिशि स्थिताम् ॥ वादयेद्वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत् ॥ इति ॥ (अर्चयेदूप-चारं समर्पयेत्) इति **धूपदानम्** ॥ **अथ दीपः** ॥ **मन्त्रमहोदधौ** । घृतेन वाथ तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ॥ घृतदीपो दक्षिणे स्यात्तैलदीपस्तु वामतः ॥ इति ॥ अथ दीपस्नेहविशेषप्रयुक्तः फलविशेषो **दुर्गाभक्तितर-ङ्गिण्याम्** ॥ घृतदीपप्रदानेन चण्डिकां यः प्रपूजयेत् ॥ सोऽश्वमेधफलं प्राप्य दुर्गायास्तु गणो भवेत् ॥ तैलदीपप्रदानेन पूजयित्वा च चण्डिकाम् ॥ वाजपेयफलं प्राप्य मोदते चण्डिकान्तिके ॥ यावन्तं दीपसङ्घातं तैलेनापूर्य दीपयेत् ॥ तावत्कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते ॥ इति ॥ **शिवरहस्ये** । गोसर्पिषा च सहितं नयनाभिरामं प्रज्वाल्य दीपममलं भवने भवान्याः ॥ देदीप्यते सकनकोज्वलपद्मरागरत्नप्रभाभरणहेममये विताने ॥ इति ॥ अथ **दीपे निषिद्धस्नेहाः पाद्मे** । दुर्गान्धिघृततैलानि देवदीपे न योजयेत् ॥ मिश्राणि घृततैलानि तथा स्नेहा वसादयः ॥ इति ॥ भूमौ दीपदाननिषेधः **स्कान्दे** । वृक्षेषु दीपा दातव्या न तु भूमौ कदाचन ॥ इति ॥ पाषाणकाष्ठधातुमृदादिनिर्मिता दीपस्तम्भा दीपवृक्षाः । लोके समयी ठाणवयी इत्यादिशब्दैः प्रसिद्धाः ।)

दीपस्य दक्षिणपश्चिमादिगभिमुखत्वनिषेधमाह । **शाकलः** । दक्षिणाभिमुखं दीपं स्थापयेन्न कदाचन ॥ न प्रत्यङ्मुखमेवापि दोषोऽयं त्वेकदीपके ॥ इति ॥ तेनानेकदीपदाने नायं नियम इत्युक्तं भवति ॥ दीपस्याभिमुखो दीपः सुखायुः श्रीविवर्धनः ॥ इति **नारदीये** । दीपेन दीपं प्रज्वाल्य दरिद्रो व्याधितो भवेत् ॥ इत्युक्तेर्दीपेन दीपं न प्रज्वालयेत् ॥ **अथ दीपदानविधिर्मन्त्रमहोदधौ** । वाममध्यमया स्पर्शो मूलमन्त्रादिकीर्तनम् ॥ धूपस्थाने दीपपदं मध्यमाङ्गुष्ठयोगतः ॥ दीपमुद्रादर्शनं च तद्दानं नेत्रदेशतः ॥ अन्यत्सर्वं धूपवत्स्यात् ॥ मध्यमामूलयोर्दीपमुद्राङ्गुष्ठाग्रयोजने ॥ **इति दीपमुद्रा** । **इति दीपः** ॥ **अथ नैवेद्यः** ॥ दीपदानानन्तरं देवतां भुक्तिमण्डपं प्रवेश्य भुक्तिपीठे उपवेश्य नैवेद्यमर्पयेत् ॥ तत्र नैवेद्यपदार्थाः । **पाद्मे** । संस्कृतं चान्नमाज्याद्यैः संयावं पायसं तथा ॥ फलमूलव्यञ्जनानि दधिक्षीरमधूनि च ॥ शर्कराघृतसूपादिदेवताभ्यो निवेदयेत् ॥ इति ॥ **चण्डिकार्चनरहस्ये** । यथावर्णक्रमोपेतैर्नैवेद्यैः पयसादिभिः ॥ अनेकरसपक्वान्नैर्महालक्ष्मीं प्रतोषयेत् ॥ इति ॥ (यथावर्णक्रमोपेतैः स्वस्ववर्णोचितैः) **देवीपुराणे** । परमान्नं पिष्टकांश्च कृसरं यावकं तथा ॥ मोदकान् पृथुकांश्चैव फलानि विविधानि च ॥ निवेदयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यञ्जनानि च ॥ क्षीरादीन्यपि गव्यानि माहिषाण्यपि सर्वशः ॥ इति ॥ (पिष्टका अपूपाः ॥ कृसरास्तिलादिमिश्र ओदनः । यावकाः कुल्माषाः । मोदका लड्डुकाः) **कालिकापुराणे** । भक्ष्यं भोज्यं तथा लेह्यं चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ॥ अन्नं पञ्चविधं देव्यै भक्तियुक्तो निवेदयेत् ॥ इति ॥ (भक्ष्यं कठिनं मोदकादि । भोज्यं मृदुलमोदनादि । लेह्यं जिह्वया ग्राह्यं रसालादि । चूष्यं यस्य रसं स्वीकृत्य नीरसभागस्त्यज्यते तदाम्रफलेक्षुकाण्डादि । पेयं क्षीरपानकादि ।) **अथ नैवेद्ये पदार्थविशेषदानानुसारेण फलविशेषा उक्ता दुर्गाभक्तितरङ्गिण्याम्** ॥ गोधूमचूर्णसंयावं घृताक्तं शर्करायुतम् ॥ यः प्रयच्छति दुर्गायै

सगच्छेच्छङ्करालयम् ॥ शाल्योदनं रसालां च पानकं बादरं तथा ॥ दुर्गायै यः प्रदद्याच्च स गच्छेत् ब्रह्मणः पदम् ॥ (रसाला श्रीखण्डमिति लोके । तल्लक्षणं सूपशास्त्रे । ईषदम्लदधिशर्करापयःसाधिता समरिचा च गालिता ॥ पित्तवृद्धिमरुचिं निहन्ति सा मोदनं च कुरुते रसालिका ॥ इति ॥ (मोदनं प्रमोदम्) **भावप्रकाशे** । एलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तां साधयेदिति तत्र एलालवङ्गकर्पूरा अधिका उक्ताः ॥ साम्प्रतं लोके काश्मीरमप्युपयुज्यते ॥ **कालिकापुराणे** । आमिक्षां परमान्नं च दधि चापि सशर्करम् ॥ महादेव्यै निवेद्यैव वाजपेयफलं लभेत् ॥ इति ॥ (आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः ॥ इति ॥ परमान्नं तु पायसमिति च **अमरः**) **अथ नैवेद्यार्पणविधिः** । तत्र देवस्य पुरतश्चतुरस्रमण्डलं कृत्वा तदुपरि त्रिपदीं निधाय तत्र नैवेद्यपात्रं स्थापयेदिति **प्रयोगपारिजाते** । नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो वा न पृष्ठतः ॥ इति **तन्त्रसारे** उक्तम् ॥ **मन्त्रमहोदधौ** ॥ स्वर्णादिभाजने साज्यपायसं शर्करान्वितम् ॥ नानाविधं भक्ष्यभोज्यमन्नं व्यञ्जनसंयुतम् ॥ परिविष्य यथाशक्ति प्रोक्षेत् कैरस्त्रमन्त्रितैः ॥ (कैर्जलैः, । चक्रमुद्रां प्रदर्श्याथ प्रोक्षित्तन्मन्त्रितैर्जलैः ॥ वायुबीजेनार्कवारं ततस्तज्जातमारुतैः ॥ नैवेद्यदोषं संशोष्य चिन्तयेद्दक्षिणे करे ॥ अग्निबीजं तस्य पृष्ठे वामं करतलं न्यसेत् ॥ (चक्रमुद्रां प्रदर्श्य वायुबीजेन द्वादशवारं मन्त्रितैर्जलरन्नं प्रोक्षेत् ॥ ततस्तज्जातमारुतैः नैवेद्यदोषं संशोष्य दक्षिणकरे अग्निबीजं चिन्तयित्वा तस्य पृष्ठे वामं करतल न्यसेदिति श्लोकद्वयान्वयः ।) तद्दर्शयित्वा नैवेद्य तदुत्थेनाग्निनाखिलम् ॥ नैवेद्यदोषं सन्दह्य ध्यायेद्वामकरेऽमृतम् ॥ तत्पृष्ठे दक्षिणं हस्तं कृत्वा तच्च प्रदर्शयेत् ॥ (तत् हस्तयुगुलम्) आप्लावितं स्मरेद्भोज्यं बीजात्थामृतधारया ॥ (बीजं वंबीजं, तदुत्पन्नामृतधारयेत्यर्थः) प्रोक्ष्य मूलेन तत्स्पृष्ट्वाष्टशो मूलमनुं जपेत् ॥ (तदन्नं स्पृष्ट्वाष्टवारं मूलमनुं जपेदित्यन्वयः) धेनुमुद्रां दर्शयित्वा गन्धपुष्पैस्तदर्च-